

Seks in de praktijk

**Waar lessen seksuele vorming aan moeten
voldoen volgens leerlingen met ASS
op de praktijkafdeling van de A.G. Bell**

Master SEN Autisme
Fontys, Utrecht
Begeleiding: I.M. van der Sommen, MA

L.C. Martijn
Student 2100631
LenMartijn@hotmail.com
Amsterdam, juni 2011

Inhoudsopgave

Samenvatting	pag. 3
Abstract	pag. 4
Voorwoord	pag. 5
1 Inleiding	pag. 6
2 Theoretisch kader	pag. 8
2.1. De seksuele ontwikkeling van kind tot adolescent (met ASS)	pag. 8
2.1.1 Kinderen (0 tot 12 jaar) zonder ASS	pag. 8
2.1.2 Adolescenten (12 tot 25 jaar) zonder ASS	pag. 9
2.1.3 De seksuele ontwikkeling van kind tot adolescent met ASS	pag. 9
2.1.3.1 Kinderen (0 tot 12 jaar) met ASS	pag. 9
2.1.3.2 Adolescenten (12 tot 25 jaar) met ASS	pag. 10
2.2 Seksuele vorming op de AGBell	pag. 11
2.2.1 AGBell	pag. 11
2.2.2 De praktijkafdeling van de AGBell	pag. 11
2.2.3 ASS leerlingen op de praktijkafdeling van de AGBell	pag. 11
2.2.4 Seksuele vorming op de AGBell	pag. 12
3 Onderzoek naar beleving lessen seksuele vorming aan praktijkleerlingen met ASS op de AGBell	pag. 13
3.1 Methode	pag. 13
3.2 Typologie	pag. 13
3.3 Participanten	pag. 13
3.4 Ethiek	pag. 13
3.5 Procedure	pag. 13
3.6 Meetinstrumenten	pag. 13
3.6.1 Enquête voor de leerlingen	pag. 13
3.6.2 Triangulatie	pag. 14
3.7 Mijn rol als logopedist	pag. 14
4 Resultaten onderzoek	pag. 15
4.1 Resultaten vorm seksuele vorming	pag. 15
4.2 Resultaten inhoudelijke vragen seksuele vorming	pag. 16
4.3 Resultaten enquête leraren seksuele vorming	pag. 18
5 Conclusies en discussie	pag. 20
5.1 Deelvragen	pag. 20
5.2 Hypothese	pag. 24
5.3 Onderzoeksvraag	pag. 24
5.4 Doelstelling	pag. 25
6 Aanbevelingen	pag. 26
6.1 Aanbevelingen	pag. 26
6.2 Onderwerpen voor verder onderzoek	pag. 26
7 Reflectie	pag. 27
Referenties	pag. 28
Bijlagen	pag. 30

Samenvatting

Het idee voor dit onderzoek kwam door de signalering dat de leerlingen met ASS binnen het praktijkonderwijs van de AGBell met vragen rondliepen over seksualiteit. De AGBell is een school voor VSO (Voortgezet Speciaal Onderwijs) waar leerlingen uit cluster 2 (dove en slechthorende leerlingen en leerlingen met ernstige spraak- en/of taalmoeilijkheden) cluster 3 (leerlingen met verstandelijke en/of lichamelijke beperkingen, leerlingen die langdurig ziek zijn en leerlingen met epilepsie) en cluster 4 (leerlingen met een gedragshandicap of psychiatrische problemen) clusterdoorbroken in een klas zitten en als 1 groep worden aangesproken. De kans dat hierdoor onvoldoende rekening gehouden kan worden met het verwerkingsniveau van leerlingen met ASS is groot.

Er is gekeken naar de beleving van deze leerlingen bij de vorm en de inhoud van de lessen seksuele vorming. Geen van de ondervraagde leerlingen vonden deze lessen niet leuk.

Bij de vormvragen kwam duidelijk naar voren dat deze leerlingen behoefte hebben aan concretere informatie, maar dat ze zich over het algemeen goed konden vinden in de vorm van de lessen.

Inhoudelijk bleek dat veel leerlingen nog vragen hadden over onderwerpen die inmiddels herhaaldelijk aan bod waren gekomen. Met name de abstracte onderwerpen riepen nog vragen op. De meeste leerlingen gaven aan alle onderwerpen van seksuele vorming belangrijk te vinden.

Op basis van deze conclusies, de mening van de ondervraagde leraren seksuele vorming en de geraadpleegde literatuur worden vervolgens specifieke aanbevelingen gedaan voor de groep ASS leerlingen. Een terugkerend aspect in het onderzoek (zowel bij de ondervraagde leerlingen als leraren) bleek de vraag om concreet materiaal. Dit materiaal is bij verschillende gespecialiseerde instanties (zie bijlage III) ruim voor handen, maar dit zou meer bewust ingezet kunnen worden voor leerlingen met ASS. Voor specifieke ondersteuning van deze leerlingen bieden de boeken van Hellemans e.a (2006), Hénault (2006) en Conix e.a. (2005) goede handvatten.

Uit het onderzoek kwam naar voren dat de ondervraagde leerlingen na minimaal 3 jaar wekelijks lessen seksuele vorming te hebben gehad nog met vragen rondliepen. Dit bevestigde de hypothese: leerlingen met ASS binnen het praktijkonderwijs van de AGBell hebben naast de klassikale lessen seksuele vorming extra lessen hierover nodig.

Abstract

The idea for this research came when I noticed that students with ASD (Autism Spectrum Disorders) in the vocational department of the AGBell walked around with questions about sexuality. The AGBell provides SSE (Special Secondary Education) where students from cluster 2 (deaf, hearing impaired and students with severe speech and language difficulties) cluster 3 (students with mental and/or physical disabilities, long-term illnesses, epilepsy) and cluster 4 (students with behavioral disabilities or psychiatric problems) are integrated into groups. Because of this the chances are high that there will be an insufficient adjustment to the processing abilities of students with ASD.

The students are questioned about their experiences regarding the structure and content of their sexual education classes. None of the students disliked the lessons.

The results about structure clearly indicated that students need more concrete information, but generally the students approved the present structure of the classes.

When it came to the content many students appeared to have questions about several topics that had already been repeated multiple times and in particular the abstract topics raised questions. Most students indicated that all subjects taught during sex education are important.

Based on the surveyed students, the surveyed teachers sex education and the referenced literature, specific recommendations will be done for the group of ASD students. A recurring issue in this research (with both surveyed students and teachers) showed the demand for concrete material. There is a lot of this material with various specialized agencies (see attachment III), but teachers can be more aware of using this material. For specific help for these students the books of Hellemans et al. (2006), Henault (2006), and Conix et al. (2005) provide theoretical and practical information.

The research showed that the surveyed students still had questions even after three (3) years of weekly sexual education classes. This confirmed the hypothesis: students with ASD within the vocational department of the AGBell need additional sexual education classes.

Voorwoord

In 2006 rondde ik het eerste jaar van deze opleiding met succes af. Het jaar daarop vertrok ik voor onbepaalde tijd naar het buitenland. Na anderhalf jaar kwam ik eerder dan verwacht terug in Nederland en werd aangenomen op de AGBell. Tijdens een functioneringsgesprek met de coördinator logopedie, Audrey Franssen inspireerde zij me de opleiding ‘autisme’ weer op te pakken en af te ronden, iets waarvoor ik haar nog steeds dankbaar ben. Hoewel ik er tegenop zag mijn vrije tijd weer voor een jaar op te moeten offeren, wilde ik graag deze opleiding afronden. Aangezien ik beschik over een aan rigide grenzende zelfdiscipline wist ik dat dit zou lukken. Met de wetenschap dat ik niet altijd in Nederland zal blijven, hoop ik de kennis van deze studie ‘over de hele wereld’ in te kunnen inzetten.

Ik wil de volgende mensen bedanken:

Mijn directeur, Chris Tetteroo die mij de mogelijkheid gaf om deze studie te kunnen afronden.

De leerlingen die meegewerkt hebben aan dit onderzoek.

De leraren seksuele vorming, voor het invullen van de enquête en het beantwoorden van mijn vragen.

Mijn coördinator, Audrey Franssen voor het zeer zorgvuldig nakijken van dit onderzoek.

Mijn critical friends, Alien Wuite, Roelien Bolhuis, Cariene van Zijtveld en Sandra Houwerzijl voor hun feedback en support dit jaar.

Mijn vriend, Clayton Anderson voor het maken en 1001 keer aanpassen (dankzij mij) van de grafische tabellen.

Al mijn vrienden en familie die ik dit jaar verwaarloosd heb om dit onderzoek te schrijven, maar die mij gelukkig nog niet opgegeven hebben.

1 Inleiding

‘Autisme en seksualiteit’ is een veelbesproken onderwerp. Als je de literatuur erop naslaat, wordt er wel uitgelegd hoe belangrijk het is om hier iets mee te doen, maar concreet wordt hier zelden op ingegaan.

Na zelf meer dan 10 jaar gewerkt te hebben als logopedist met personen met Autisme Spectrum Stoornissen (ASS), begin ik een beetje besef te krijgen van de impact en omvang van deze stoornis. Het creëren van begrip voor deze personen en van draagvlak voor begeleiding op maat blijft een continue strijd. Een onderdeel van deze begeleiding zou wat mij betreft sekseducatie moeten zijn, omdat ik merk dat de praktijkleerlingen met ASS waarmee ik werk hier regelmatig vragen over hebben. Dit valt te verwachten gezien de probleemgebieden van personen met ASS: de communicatie, de sociale wederkerigheid en het verbeeldend vermogen (Wing, 2005) die allen een grote rol spelen bij het begrijpen van informatie over seksualiteit en relaties.

Als logopedist en ASS-specialist werk ik op de praktijkafdeling van het Orion College A.G. Bell (hierna afgekort tot ‘AGBell’). Dit is een school voor voortgezet speciaal onderwijs (VSO). Voorheen werden alleen leerlingen met een communicatieve beperking (cluster 2) toegelaten. Sinds 2008 is er een verbrede toelating waardoor ook leerlingen met een lichamelijke handicap en langdurig zieke leerlingen (cluster 3) en leerlingen met internaliserende psychiatrische problemen (cluster 4) welkom zijn.

Binnen de praktijkafdeling van de AGBell zitten leerlingen die op praktijkniveau functioneren, maar uiteenlopende cognitieve vaardigheden hebben.

Leerlingen komen bij mij om (onder meer) te werken aan hun communicatieve vaardigheden. Bij leerlingen met ASS (jongens in de leeftijd van 14 tot en met 19 jaar) is dit in de vorm van psycho-educatie. Veel van de besproken onderwerpen staan in relatie met het eigen lichaam, sociale afspraken en regels, relaties met anderen en seks. De jongens bleken hierover onbeantwoorde vragen te hebben en hadden informatie niet of verkeerd begrepen. In tegenstelling tot leerlingen zonder ASS, waarbij ik uitleg gaf op dergelijke vragen, vond ik dit bij leerlingen met ASS moeilijk, omdat ik onvoldoende kon inschatten wat ze al dan niet begrepen. Aangezien ik niet goed wist hoe daarmee om te gaan, ben ik met een aantal collegae in gesprek gegaan. Niet alleen ik, maar tevens mijn collega’s bleken handelingsverlegenheid te hebben over dit onderwerp met deze leerlingen. Ook na het lezen van boeken waarin sekseducatie aan personen met ASS specifiek beschreven was, had ik nog geen idee hoe ik dit kon implementeren. Naar mijn idee lag mijn handelingsverlegenheid deels aan gebrek aan kennis over het onderwerp, maar vooral aan het feit dat ik geen idee had wat de leerlingen al wisten van seksuele ontwikkeling.

Ik heb gemerkt dat de meeste leerlingen met ASS niet graag praten over onderwerpen als het eigen lichaam, hygiëne en opwindende gevoelens (voor een ander). Toch vind ik het belangrijk dat zij sekseducatie krijgen, omdat problemen kunnen ontstaan op het moment dat sociale afspraken en regels onvoldoende begrepen worden (Gerland, 2006).

Lessen over het eigen lichaam, sociale afspraken en regels, relaties met anderen en seks komen op de AGBell aan bod tijdens het vak seksuele vorming. Seksuele vorming wordt in de klas gegeven door leraren die het vak verzorging geven. Schoolbreed is er geen inhoudelijke visie op seksuele vorming. Dit resulteert erin dat leraren zelf kunnen bepalen wat hun doelstelling is van de lessen seksuele vorming die ze geven. Er zijn verschillende middelen en materialen voorhanden en de leraar bepaalt wat er wordt gebruikt. De inhoudelijke overdracht tussen leraren vindt plaats op eigen verzoek.

Het doel in dit onderzoek is te onderzoeken waar de lessen seksuele vorming volgens de leerlingen met ASS op de praktijkafdeling van de AGBell aan moeten voldoen. Het doel van dit onderzoek is de AGBell

aanbevelingen te doen over het geven van seksuele vorming aan leerlingen met ASS op de praktijkafdeling.

De hypothese bij mijn vraagstelling luidt:

Leerlingen met ASS binnen het praktijkonderwijs van de AGBell hebben naast de klassikale lessen seksuele vorming extra lessen hierover nodig, omdat tijdens deze lessen een groot beroep wordt gedaan op het verwerken van (abstracte) taal en hun voorstellingsvermogen. Dit zijn twee van de drie stoornisgebieden van ASS (Wing, 2005).

Door middel van onderzoek wil ik antwoord krijgen op de volgende deelvragen:

- Hoe verloopt de seksuele ontwikkeling van personen met ASS ten opzichte van de seksuele ontwikkeling van personen zonder ASS?
- Wat komt aan bod bij seksuele vorming op de AGBell?
- Wat vinden de leerlingen met ASS op de praktijkafdeling van de AGBell van de lessen seksuele vorming?
- Hoe willen de leerlingen met ASS op de praktijkafdeling van de AGBell les krijgen in seksuele vorming (vorm en inhoud)?

2 Theoretisch kader

In dit hoofdstuk wordt de context van het onderzoek verhelderd. De begrippen die betrekking hebben op de seksuele ontwikkeling van personen met/zonder ASS en de seksuele vorming op de AGBell worden in dit hoofdstuk beschreven.

2.1. De seksuele ontwikkeling van kind tot adolescent (met ASS)

Seksualiteit is een veelomvattende term. In dit onderzoek wordt met het woord seksualiteit bedoeld: geslachtsverschillen, intimiteit, erotiek, verleiding en seks.

Het beschrijven van de seksuele ontwikkeling wordt vaak gedaan door het beschrijven van de verschillende aan seksualiteit gerelateerde deelgebieden. In dit onderzoek is ervoor gekozen om de deelgebieden genderidentiteit, seksuele responsiviteit (seksuele appetijt) en seksuele kennis te behandelen, omdat deze onder andere aan de basis staan van de seksuele ontwikkeling (Gijs e.a., 2009).

2.1.1 Kinderen (0 tot 12 jaar) zonder ASS

Al tijdens de zwangerschap wordt duidelijk of het kind een jongen of een meisje is. Voor de labeling hiervan wordt het woord 'seks' gebruikt. Het woord "gender staat voor alle sociaal-emotionele gevolgen van dit lichamelijke gegeven" (Kohnstamm, 2009). In deze leeftijdsfase begint de ontwikkeling van de seksualiteit.

Genderidentiteit

Op het moment dat duidelijk is welk geslacht een pasgeborene heeft, zal de omgeving dit bevestigen en versterken. De maatschappelijke waarden en normen vormen een rolpatroon passend bij het geslacht. Samen met de biologische verschillen zorgen deze ervoor dat jongens anders opgroeien dan meisjes.

Vanaf het tweede levensjaar beseffen kinderen dat ze tot een bepaalde sekse behoren en worden zich bewust van de andere sekse. Tussen het derde en vierde levensjaar begrijpen zij steeds beter welke uiterlijke kenmerken, gedragingen en voorkeuren bij de bepaalde seksen horen. Hoe groter dit besef bij kinderen, hoe meer ze zich gaan gedragen volgens deze maatschappelijke richtlijnen (Gijs e.a., 2009, Kersten, 2003).

Voor het zesde levensjaar ontwikkelt bij kinderen de voorkeur voor het spelen met kinderen van de eigen sekse. Er is een verschil in het spel van jongens en meisjes. Dit verschil draagt ertoe bij dat de seksuele ontwikkeling van jongens en meisjes anders verloopt. Meisjes spelen in kleinere groepjes. Het delen van gevoelens en emoties is een onderdeel van hun spel. Jongens spelen meer in grotere groepen waarbij competitie een belangrijke rol speelt (Gijs e.a., 2009, Kersten, 2003).

Seksuele responsiviteit

Vroeg in de ontwikkeling van een kind is seksueel gedrag waarneembaar. Al na het eerste levensjaar raken baby's bewust hun geslachtsdelen aan. (Gijs e.a., 2009). Of een baby meer geniet van de aanraking van zijn geslachtsdeel of dat van andere lichaamsdelen is niet aangetoond (Kohnstamm, 2009). Vanaf 2 jaar kunnen kinderen de geslachtsdelen benoemen. Kinderen op deze leeftijd zijn geïnteresseerd in bloot en zijn in het bijzonder geïnteresseerd in de geslachtsorganen. Ze gaan op onderzoek uit bij zichzelf, elkaar en bij hun ouders (Kohnstamm, 2009). Tot ongeveer het zevende levensjaar kennen kinderen de geslachtsdelen alleen als functie om mee te plassen. Vanaf deze leeftijd komt het besef dat de geslachtsorganen ook dienen als voortplantingsorganen. Hoe de voortplanting precies in zijn werk gaat en het hebben van seks om een andere reden dan voortplanting kunnen kinderen dan nog niet bevatten. Dit komt pas rond het negende levensjaar. Vanaf het tiende levensjaar gaan kinderen meer met elkaar over seks praten (Gijs e.a. 2009, Kersten, 2003). Seksuele responsiviteit kan bewust of onbewust ontstaan (Conix e.a., 2005). Omdat jongens meer over seks praten dan meisjes, leren zij over seks en masturbatie van elkaar. Jongen gaan ook op zoek naar andere informatiebronnen zoals boekjes of internet. Meisjes ontdekken masturberen meestal door het verkennen van hun eigen lijf (Gijs e.a., 2009).

De genderidentiteit, de seksuele responsiviteit en de seksuele kennis ontwikkelen gedurende de kinderleeftijd onafhankelijk van elkaar. Na de kinderleeftijd integreert deze ontwikkeling wat leidt tot een volwassen seksualiteit.

2.1.2 Adolescenten (12 tot 25 jaar) zonder ASS

De leeftijdsfase van 12 tot 25 jaar is dé fase voor het opdoen van seksuele ervaringen. Na deze periode wordt het moeilijker om seksuele ervaringen op te doen, maar het wil niet zeggen dat dit niet meer kan.

Jongeren in de leeftijd van 14-15 jaar gaan actiever op zoek naar contact met een eventuele partner. Het contact wordt persoonlijker en het uiterlijk speelt in de keuze een belangrijke rol. Het aangaan van dit contact ervaren de jongeren als moeilijk en opwindend. Het fysieke contact tussen de seksen wordt intiemer, bijvoorbeeld het aanraken van geslachtsdelen, borsten en naakt vrijen. Het is een minderheid van de jongeren dat deze ervaring opdoet tussen 14-15 jaar. De meeste jongeren hebben op deze leeftijd nog geen geslachtsgemeenschap, hoewel dit per bevolkingsgroep verschilt. Zo blijken lager geschoolde jongeren eerder geslachtsgemeenschap te hebben dan hoger geschoolde jongeren (Gijs e.a., 2009).

Rond 16-17 jaar experimenteren jongeren met hun seksualiteit. De meerderheid gaat een aantal kortdurende verkeringen aan. Van deze leeftijdsgroep hebben de meisjes meer seksuele ervaringen dan jongens. Van de 17-jarige jongens heeft de helft geslachtsgemeenschap gehad. De helft van de jongeren heeft dan ook ervaring met orale seks.

Vanaf 18-19 jaar hebben jongeren relaties met een diepere emotionele binding. Deze relaties duren langer en zijn over het algemeen monogaam van aard. In deze leeftijdsfase is het karakter een belangrijke factor bij de keuze van een partner. Het merendeel van de jongeren heeft op deze leeftijd ervaring met geslachtsgemeenschap en orale seks (Gijs e.a., 2009, Kersten, 2003).

2.1.3 De seksuele ontwikkeling van kind tot adolescent met ASS

Er is relatief weinig onderzoek gedaan naar de seksuele ontwikkeling bij personen met ASS. Bij de meeste onderzoeken is de onderzoeksgroep zeer uiteenlopend; van personen met een ernstige verstandelijke beperking tot en met personen met een hoogfunctionerende ASS (Hellemans e.a., 2006).

Conix (2005) geeft aan dat mensen met een (licht) verstandelijke beperking minder kennis hebben over seksualiteit dan personen zonder beperking. Vaak hebben ze moeite met het benoemen van lichaamsdelen en geslachtsdelen en in het bijzonder met het benoemen van de geslachtsdelen van de andere sekse. De sociale regels die horen bij seksueel gedrag zoals vrijen, masturberen, intimiteit, privacy en grenzen aangeven, blijken personen met een (licht) verstandelijke beperking onvoldoende te begrijpen.

2.1.3.1 Kinderen (0 tot 12 jaar) met ASS

Aangenomen kan worden dat ook bij kinderen met ASS tijdens de gehele kindertijd de seksualiteit ontwikkelt. Echter, voor kinderen met ASS is hier geen chronologisch overzicht van. Het zou kunnen dat de seksuele ontwikkeling bij kinderen zonder ASS hetzelfde verloopt als bij kinderen met ASS, maar gezien de over het algemeen meer grillig verloopende ontwikkeling bij kinderen met ASS (Wing, 2005, Mesibov e.a., 2004) valt dit niet te verwachten. Bij gebrek aan beter wordt in deze paragraaf de volgorde aangehouden als die van kinderen zonder ASS (zie 2.2).

Genderidentiteit

De geraadpleegde literatuur (zie referenties) geeft geen informatie over de ontwikkeling van de genderidentiteit bij personen met ASS. Aangenomen kan worden dat de sociaal-emotionele reactie van de omgeving op de sekse van het kind gelijk is aan die bij kinderen zonder ASS, omdat dit een cultureel gegeven betreft. Kinderen zonder ASS gaan vanaf het tweede levensjaar beseffen dat ze tot een bepaalde sekse behoren en vanaf 3-4 jaar laten zij bewust gedrag zien dat bij de bepaalde sekse hoort. Rond het zesde levensjaar krijgen kinderen de voorkeur voor het spelen met kinderen van de eigen sekse. De vraag is of kinderen met ASS deze fases ook doorlopen, omdat zij over het algemeen minder gericht zijn op hun omgeving, minder contact zoeken met andere kinderen en een andere betekenisontlening hebben (Wing,

2005, Mesibov e.a., 2004, Vermeulen, 2009). Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat vanaf het tweede levensjaar de ontwikkeling van de genderidentiteit bij kinderen met ASS waarschijnlijk anders verloopt. Mogelijk is er alleen sprake van een vertraging in deze ontwikkeling, maar omdat de problematiek in de contactname en de betekenisverlening en ontlening vaak blijvend is (Wing, 2005, Vermeulen, 2009), duidt dit eerder op een ontwikkeling van de genderidentiteit met hiaten.

Seksuele responsiviteit en seksuele kennis

Al na het eerste levensjaar raken baby's bewust hun geslachtsdelen aan. Vanaf deze leeftijd zien ouders dat hun kinderen deze sensorische prikkel vaker doelgericht opzoeken (Gijs e.a., 2009). Bij de meeste personen met ASS verloopt de sensorische ontwikkeling anders (Bogdashina, 2004). Prikkel worden op hersen-niveau anders verwerkt en over het algemeen kan gezegd worden dat personen met ASS gevoeliger zijn voor zintuiglijke prikkels. In autobiografieën van personen met ASS wordt deze overgevoeligheid voor sensorische prikkels meerdere keren beschreven (Gerland, 2006, Dumortier, 2005, Jackson, 2003, Segar, 2002, Tammet, 2006). De auteurs geven aan harde fysieke prikkels te verkiezen boven zachte. Zachte aanrakingen worden ervaren als vervelend en soms zelfs pijnlijk. Harde prikkels worden ervaren als aangenaam en prettig. Dit zou kunnen betekenen dat baby's met ASS seksueel gedrag vertonen dat mogelijk niet herkend wordt door de omgeving, omdat het niet herkend wordt als seksuele stimulatie, bijvoorbeeld het manipuleren van geslachtsdelen op een harde of ruwe manier. De overgevoeligheid voor sensorische prikkels zou ook kunnen resulteren in het vermijden van stimulatie van de geslachtsdelen. In de geraadpleegde literatuur wordt hier niets over vermeld.

Van ongeveer 2 tot 9 jaar krijgen kinderen meer interesse in het blote lichaam en leren ze over de functies en secundaire functies van de geslachtsdelen. Hierbij is het goed mogelijk dat voor veel kinderen met ASS deze abstracte begrippen moeilijk te begrijpen zijn of dat zij door hun over het algemeen grillige ontwikkelingsverloop (Wing, 2005, Mesibov e.a., 2004) hier op deze leeftijd nog niet aan toe zijn.

Rond het tiende levensjaar halen kinderen zonder ASS informatie over seks bij elkaar of uit erotisch materiaal. Dit doet een beroep op alle ontwikkelingsgebieden (sociale interactie, verbeeldend vermogen, communicatie) waarin personen met ASS ontwikkelingsproblemen hebben (Wing, 2005). Deze fase in de seksuele ontwikkeling zal daarom vermoedelijk anders verlopen bij personen met ASS. Voor personen met ASS kan het moeilijk zijn om aan lichamelijke signalen de juiste emoties te verbinden (Hellemans e.a., 2006). Gerland (2006) geeft specifiek aan hoe ingewikkeld het is om gevoelens onder woorden te brengen.

In het openbaar masturberen, doen de meeste kinderen rond hun vijfde en zesde jaar. Personen met ASS ontdekken dit meestal rond de leeftijd 10-11 jaar (Gerland, 2006). Dit duidt op een vertraging in de seksuele ontwikkeling.

Geconcludeerd kan worden dat er veel factoren zijn die de seksuele ontwikkeling bij personen met ASS kunnen verstoren, maar dit betekent niet dat de seksualiteit niet ontwikkelt. Vrijwel zeker is dat de seksuele ontwikkeling vertraagd verloopt. Kersten (2003) geeft aan dat bij personen met een lichte of matige verstandelijke handicap de seksuele begeerte wat langzamer op gang kan komen.

2.1.3.2 Adolescenten (12 tot 25 jaar) met ASS

Volgens Hénault (2006) krijgen personen met hoog functionerend ASS dezelfde secundaire geslachtskenmerken op dezelfde leeftijd als personen zonder ASS. In de geraadpleegde literatuur wordt geen verwijzing gemaakt naar het eventueel anders verlopen van de fysiologische ontwikkeling van de geslachtsorganen van personen met een (licht) verstandelijke beperking en ASS. Hellemans e.a. (2006) geven aan de seksuele vorming bij personen met ASS te starten in het begin van de puberteit. Hierbij maakt ze geen onderscheid tussen laag of hoog functionerende personen met ASS, waarbij ze er dan ook vermoedelijk vanuit gaat dat de lichamelijke ontwikkeling van zowel personen met laag als hoog functionerend ASS gelijk is aan die van personen zonder ASS.

Tijdens de seksuele rijping vormen en ontwikkelen de gevoelens en emoties die hiermee gepaard gaan. Ook de seksuele interesse ontwikkelt zich rond dezelfde leeftijd. Net als personen zonder ASS willen

personen met ASS hun seksualiteit verkennen (Hénault, 2006). Normaalbegaafde personen met ASS hebben behoefte aan expliciete relationele en seksuele vorming (Hellemans e.a., 2006).

Uit verschillende onderzoeken naar seksueel gedrag bij personen met ASS blijkt dat de meerderheid seksueel actief is. De seksuele ervaring die deze personen opdoen is vooral masturbatie en een kleine groep heeft ervaring met vrijen en relaties. Hun seksuele behoefte en de behoeften aan het hebben van een relatie blijken echter even groot als bij personen zonder ASS (Hellemans e.a., 2006).

Uit onderzoek bij personen met ASS komt naar voren dat (Hellemans e.a., 2006):

zij vaker ongewenst seksueel gedrag (openlijk masturberen of geslachtsdelen aanraken, anderen ongewenst aanraken) zouden vertonen.

personen met ASS vaker dan personen zonder ASS homoseksuele, biseksuele, of een onduidelijke seksuele oriëntatie hebben.

afwijkend seksueel gedrag (o.a. transvestisme, fetisjisme) bij personen met ASS vaker zou voorkomen.

Seksuele kennis

De kennis van personen met ASS over seks is om meerdere redenen beperkt (Hellemans e.a., 2006):

Op school wordt er weinig tijd besteed aan het geven van seksuele en relationele vorming. De informatie die tijdens deze lessen gegeven wordt, is vaak technisch en te abstract.

Zoals eerder beschreven krijgen jongeren normaliter veel seksuele kennis en sociale feedback van elkaar. Dit gebeurt minder bij jongeren met ASS. De seksuele informatie die ze van elkaar krijgen klopt niet altijd en is vaak eenzijdig. Hun betekenisverlening uit erotisch materiaal is niet altijd correct.

Personen met ASS nemen informatie meestal letterlijk. Sociale en relationele regels en processen kunnen daardoor benaderd worden als een afvinklijst, waarbij er voorbij wordt gegaan aan de onderliggende sociaal-emotionele processen.

2.2 Seksuele vorming op de AGBell

Wanneer leerlingen in Amsterdam en omstreken vastlopen in hun (middelbare) schoolcarrière of wanneer leerlingen het speciaal basisonderwijs verlaten, komen ze meestal terecht op een van de (V)SO scholen van het Orion College. De AGBell is een van deze scholen en de officiële naam luidt dan ook Orion college A.G. Bell. Orion is een stichting voor leerlingen die belemmeringen ondervinden in hun ontwikkeling. Zie voor meer informatie: <http://www.orion.nl/>.

2.2.1 AGBell

De doelstelling van de AGBell is “Het Orion college A.G. Bell biedt kinderen met hoor-, taal- en/of spraakproblemen die vorm van aangepast onderwijs waar zij volgens aanleg en wens recht op hebben, zodat zij een volwaardige plaats in de maatschappij vinden. De school stelt zich voorts ten doel alle leerlingen zo realistisch mogelijk voor te bereiden op de maatschappij” <http://www.agbell.nl/>. Van origine is de AGBell een VSO voor leerlingen met hoor-, taal- en/of spraakproblemen, maar door de verbrede toelating zijn leerlingen met een lichamelijke handicap en leerlingen met internaliserende psychiatrische problemen ook welkom.

Het eerste schooljaar op de AGBell is een ‘schakeljaar’. Veel leerlingen die van het primair (speciaal) onderwijs op de AGBell komen, hebben de kerndoelen basisonderwijs nog niet behaald. In het schakeljaar worden de hiaten zoveel mogelijk weggewerkt. Na dit schakeljaar wordt op basis van de leerprestaties en het taalniveau van de leerling een voorlopige leerroute bepaald. Er zijn 3 leerroutes, praktijkonderwijs, vmbo en havo.

2.2.2 De praktijkafdeling van de AGBell

De praktijkafdeling is een beroepsgerichte opleiding. Na deze praktijkopleiding hebben de leerlingen de keuze om direct aan het werk te gaan (vaak in combinatie met leren) of door te stromen naar een regionaal opleidingscentrum (ROC) voor een vervolgopleiding. Een praktijkopleiding duurt 5 tot 6 jaar.

Het praktijkonderwijs kent net als het vmbo de volgende richtingen: techniek (hout, metaal en electro), groenvoorziening/onderhoud, winkelpraktijk, consumptieve technieken en verzorging. Praktijkleerlingen gaan vanaf het derde jaar stage lopen.

2.2.3 ASS leerlingen op de praktijkafdeling van de AGBell

Op de AGBell zit een onbekend aantal leerlingen met ASS. De leerlingen met een ASS diagnose zijn toegelaten vanwege hun beperking in de communicatie. Ze hebben uiteenlopende IQ-scores en vaardigheden, maar presteren allen op praktijkniveau. De klassen zijn ingedeeld volgens een combinatie van ontwikkelings-, en prestatieniveau en de leerlingen met ASS zitten tussen de andere leerlingen.

Niet alle leerlingen met ASS hebben een diagnose bij aanmelding. Een aantal van deze leerlingen krijgt de diagnose na doorverwijzing door orthopedagogen en/of psychologen van de AGBell. Ook zijn er leerlingen waarbij een sterk vermoeden is van ASS, maar waarbij door verschillende omstandigheden de diagnose nooit gesteld is.

2.2.4 Seksuele vorming op de AGBell

De lessen seksuele vorming worden gegeven door leraren die de lessen verzorging geven. Deze lessen vormen een apart vak.

Doelstelling

Op de AGBell is geen vastgestelde visie over seksuele vorming. Daarom is in de enquête voor de leraren (zie bijlage II) een vraag opgenomen over het doel van de lessen seksuele vorming. Samengevat kan gezegd worden dat ‘de leraren ernaar streven de leerlingen zoveel mogelijk informatie te verschaffen over alle aan seksualiteit gerelateerde deelgebieden. Dat seks en alles wat daarbij hoort geen mysterie is en dat de gevoelens die leerlingen hebben heel normaal zijn, maar ook voor iedereen anders zijn. In de lessen is het de bedoeling dat leerlingen hun ervaringen en gevoelens kunnen delen en alles kunnen vragen; niets is onbespreekbaar. Belangrijk is dat de leerlingen hun eigen grenzen leren kennen, bepalen en durven aangeven. Leerlingen leren wat gezond seksueel gedrag is en wat niet.’

De leraren proberen zoveel mogelijk af te stemmen op de belevings- en ervaringswereld van de jongeren en proberen de informatie zo concreet mogelijk te houden.

Frequentie

De praktijkleerlingen krijgen vanaf het eerste schooljaar op de AGBell 1 keer per week seksuele vorming. Er is voor gekozen om in het eerste schooljaar te starten, omdat de leerlingen hieraan behoefte bleken te hebben. De leerlingen krijgen deze wekelijkse les tot en met praktijkjaar 4; dit is voor de meeste leerlingen het vijfde leerjaar. Belangrijk voor de leerlingen is de herhaling. Er wordt veel herhaald, alleen dan net in een andere context of met een andere nadruk. Zo kunnen de leerlingen zich de stof eigen maken. Lukt het in praktijkjaar 1 nog niet, dan misschien in praktijk 3 of 4.

In het laatste praktijkjaar zijn de leerlingen nog maar 1 dag per week op school. Er is dan roostertechnisch geen tijd meer voor seksuele vormingslessen.

Het lesmateriaal

Het lesmateriaal voor seksuele vorming bestaat uit de methodes ‘PrOmotie’ en ‘Biologie voor jou’. Ter aanvulling is er een lespakket getiteld ‘Lang Leve de Liefde’.

De thema’s die behandeld worden zijn, ‘contact’, ‘een baby’, eventueel aangevuld met ‘samenwonen’. Er zijn dildo’s voor het oefenen van het omdoen van condooms. Leraren kunnen dit lesmateriaal naar eigen inzicht aanvullen.

Lesaanbod seksuele vorming

Voor een greep uit het aanbod van lesmaterialen, boeken, hulpmiddelen, cursussen en methoden seksuele vorming voor kinderen en jongeren met/zonder ASS zie bijlage III.

3 Onderzoek naar beleving lessen seksuele vorming aan praktijkleerlingen met ASS op de AGBell

---

3.1 Methode

Het onderzoek is gedaan volgens de richtlijnen van Lucassen e.a. (2007) en betreft een kwalitatief survey onderzoek. Hiervoor is gekozen omdat de waarnemingen en bevindingen van een bepaalde populatie (leerlingen uit het praktijkonderwijs met ASS) centraal stonden.

3.2 Typologie

Het onderzoek is onderverdeeld in de begrippen vorm en inhoud, die voortkomen uit 1 van de deelvragen. Deze typologie past binnen de onderzoeksopzet van Lucassen e.a. (2007).

3.3 Participanten

De onderzoeksgroep bestond uit 2 groepen leerlingen. Een groep die bestond uit alle leerlingen (6) van de praktijkafdeling van de AGBell met een ASS diagnose en een groep met alle leerlingen (3) waarbij een sterk vermoeden was van ASS of die door dit sterke vermoeden doorverwezen waren voor kinderpsychiatrisch onderzoek. Beide groepen leerlingen functioneerden op praktijkniveau, maar hadden uiteenlopende cognitieve vaardigheden. De leeftijd van deze leerlingen lag tussen de 14 en de 18 jaar. Beide groepen bestonden uitsluitend uit jongens die naar de AGBell verwezen waren in verband met hun taalproblemen.

3.4 Ethiek

Voor de deelname van de leerlingen aan het onderzoek heeft de directeur van de AGBell toestemming gegeven. Aangezien de onderzoeksvragen niet gericht zijn op de persoon, maar op de bevinding van de persoon met betrekking tot de lessen seksuele vorming is besloten geen specifieke toestemming te vragen aan de ouders. Daarnaast zouden de resultaten van het onderzoek kunnen bijdragen aan de vorm van de lessen seksuele vorming waardoor de uitkomsten van belang zouden kunnen zijn voor de school. De leerlingen op de AGBell werken vaker mee aan enquêtes, evaluaties en vragenlijsten die aan het onderwijs gerelateerd zijn waarbij geen toestemming gevraagd wordt aan ouders (Lucassen e.a., 2007).

3.5 Procedure

Het onderzoek is afgenomen in januari 2011. Leraren, mentoren en leerlingen zijn door mij aan het begin van de dag ingelicht over de tijd en inhoud van het onderzoek. Op deze manier kregen de leerlingen tijd om de informatie op zich in te laten werken en gelegenheid om eventuele vragen te stellen. Voor het aankondigen van de enquête was gekozen, omdat veel personen met ASS problemen hebben met executive functions (Wing, 2005) waardoor zij problemen kunnen hebben met plotselinge veranderingen. Ook hebben personen met ASS vaak meer verwerkingstijd nodig (Wing, 2005, Mesibov e.a., 2004).

De leerlingen zijn op de aangekondigde tijd door mij uit de klas gehaald. De enquête is door mijzelf afgenomen, omdat ik alle leerlingen ken en hen op deze manier allemaal dezelfde hulp bij het invullen van de enquête kon geven. De enquête is afgenomen in een voor de leerlingen bekende logopediekamer, waar zij allen al meerdere keren individueel waren geweest voor therapie of onderzoek.

Aan het begin van het onderzoek is herhaald wat er van de leerlingen verwacht werd. Er is uitgelegd dat alle gegevens anoniem verwerkt zouden worden.

3.6 Meetinstrumenten

3.6.1 Enquête voor de leerlingen

Lucassen e.a. (2007) geeft aan dat bij het kwalitatieve survey onderzoek dataverzameling plaatsvindt door het stellen van open vragen. Bij de enquête voor de leerlingen is gekozen om de antwoorden al voor te structureren (multiple choice), omdat bij de lessen seksuele vorming veel verschillende thema's (zie 3.4.3)

aan bod zijn gekomen en de leerlingen zeer waarschijnlijk niet meer alle aspecten van deze lessen paraat hadden of de afkortingen nog kenden. Bij deze vragen kregen de leerlingen ook de mogelijkheid hun eigen antwoord te geven.

Als onderzoekinstrument is gekozen voor een semi-gestructureerde enquête (Saunders e.a., 2006). Hierdoor konden de gebruikte begrippen indien nodig besproken worden en kon doorgevraagd worden bij de gegeven antwoorden. Dit was noodzakelijk vanwege de volgende redenen

Personen met ASS kunnen problemen hebben met betekenisverlening (Vermeulen, 2009). Dit kan betekenen dat ze moeite hebben met het herkennen van begrippen buiten de gebruikelijke context.

Personen met ASS hebben vaak problemen met het begrijpen en interpreteren van taal (Vermeulen, 2005). Dit kan betekenen dat de leerlingen de vragen onvoldoende zouden begrijpen en daardoor geen adequate antwoorden zouden geven.

Door een mogelijk gebrek aan Theory of Mind (Mesibov e.a., 2004) kunnen de leerlingen antwoorden opschrijven waarbij ze geen rekening houden met de lezer en die daardoor onbegrijpelijk zijn voor de lezer.

De leerlingen met ASS op de AGBell zijn toegelaten vanwege hun beperking in de communicatie. Schrijven en je eigen gedachten onder woorden brengen is een zeer moeilijke vaardigheid die veel leerlingen onvoldoende beheersen.

Het was de bedoeling om de leerlingen de enquête zo zelfstandig mogelijk te laten invullen. Daarna konden, indien nodig, verduidelijkende vragen over het gegeven antwoord worden gesteld. Bij leerlingen waarvan bekend was dat zij niet van schrijven hielden of bij leerlingen die motorische schrijfproblemen hadden, werd de keuze gegeven: wil je zelf schrijven of wil je dat ik (onderzoeker) schrijf.

Vanwege de taalproblemen van de ondervraagde leerlingen met ASS is geprobeerd de enquêtevragen zo eenvoudig en eenduidig mogelijk te maken. De inhoud van de vragen was afgestemd met een leraar seksuele vorming. De gebruikte begrippen waren hierdoor gelijk aan die van de lessen.

De enquête bestond uit vragen over de vorm van de lessen seksuele vorming en vragen over de inhoud van deze lessen.

De lay-out van de enquête was gelijk aan die van de Taaltoets Alle Kinderen (TAK) bovenbouw, omdat alle leerlingen hiermee bekend waren.

Voor het begin van de enquête werden de regels met de leerlingen besproken. Door de leerlingen deze regels te laten terugvertellen, werd getoetst of deze regels voldoende begrepen werden.

3.6.2 Triangulatie

In het kader van triangulatie (Baarda e.a., 2007) is er ook een enquête met betrekking tot seksuele vorming afgenomen bij de leraren seksuele vorming. Deze enquête heeft vooral betrekking op het doel en de inhoud van de lessen. Er is voor gekozen alle leraren te ondervragen die op enig moment aan de ondervraagde leerlingen lessen seksuele vorming hebben gegeven. De triangulatie is: leerlingen met ASS binnen het praktijkonderwijs van de AGBell, leraren seksuele vorming, literatuur en mijzelf.

3.7 Mijn rol als logopedist

Op de AGBell ben ik werkzaam als logopedist. Ik ben verantwoordelijk voor de individuele logopedische behandelingen van een deel van de leerlingen op de praktijkafdeling. Aan een aantal van deze leerlingen met ASS geef ik psycho-educatie.

Naast de individuele behandelingen geef ik samen met de leraar groepslessen die gericht zijn op communicatie. Alle leerlingen die betrokken waren bij het onderzoek kregen individuele logopedie en/of groepsles van mij.

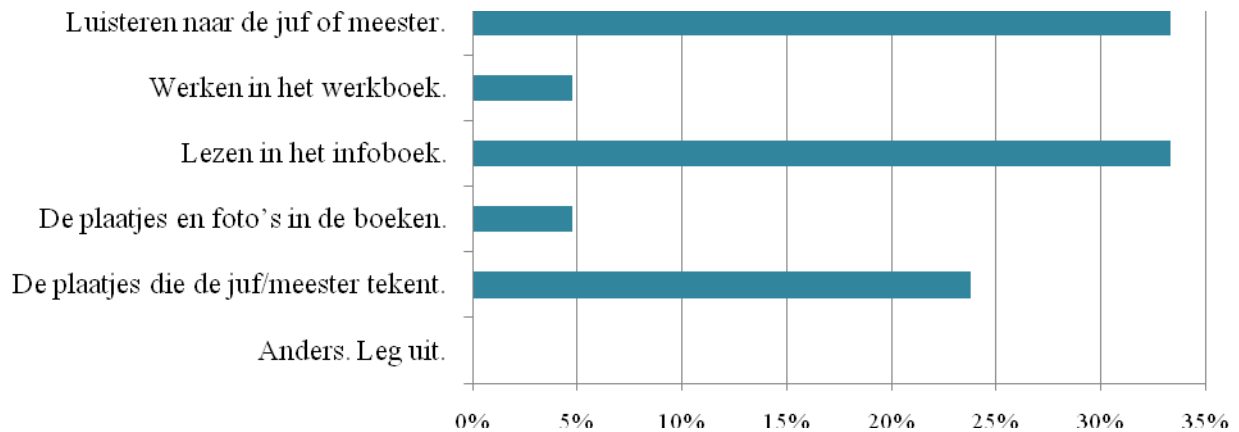
Als logopedist ben ik in dit onderzoek vooral kritisch geweest ten aanzien van de eenduidigheid van de vragen en of de enquêtevragen in voldoende mate afgestemd zijn op het laagste taalniveau van de participanten.

4 Resultaten onderzoek

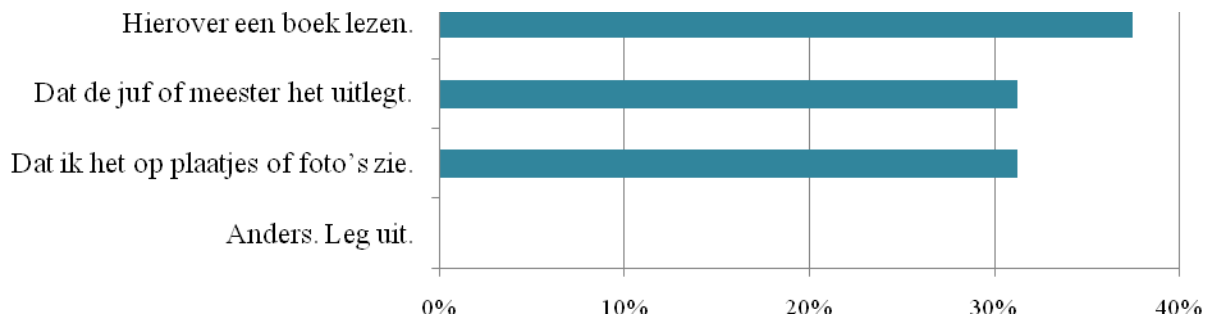
4.1 Resultaten vorm seksuele vorming

De percentages geven het procentuele aantal stemmen aan dat door 9 ondervraagde leerlingen is uitgebracht op de verschillende antwoordmogelijkheden.

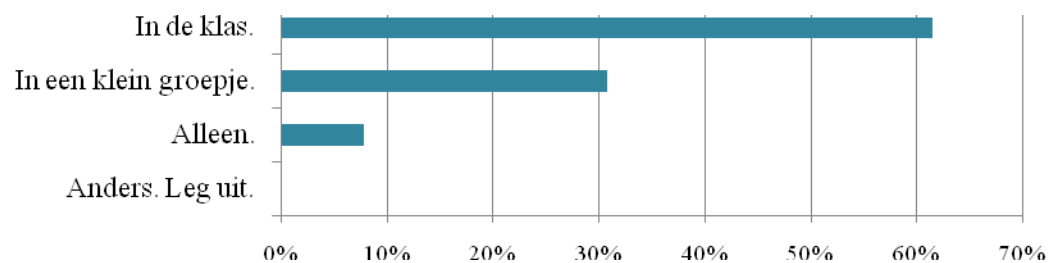
Vraag 2 Bij seksuele vorming begrijp ik het meest van (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

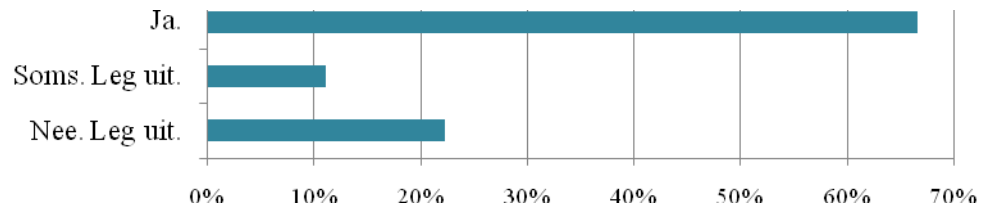
Vraag 3 Als ik iets over seksuele vorming moet leren, wil ik (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

Vraag 4 Les over seksuele vorming zou ik het fijnst vinden (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

Vraag 5 Durf je vragen te stellen in de klas tijdens seksuele vorming?

1 leerling gaf aan soms vragen te durven stellen. Bij doorvragen gaf de leerling aan:

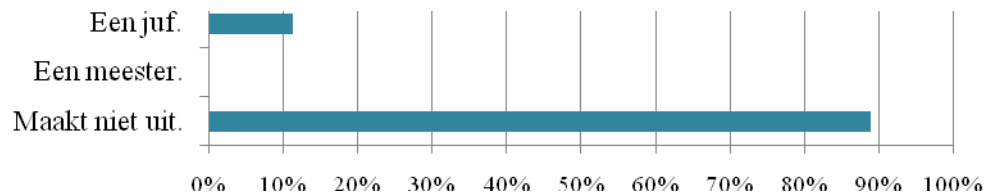
‘Soms begrijp ik wat ik moet vragen en soms begrijp ik niet wat ik moet vragen.’ (antwoord opgeschreven door de onderzoeker op verzoek van de leerling).

2 leerlingen gaven aan geen vragen te durven stellen tijdens de lessen seksuele vorming. Zij gaven aan:

“Kan niet uitleggen .”

“Nee, ik heb nooit vragen.”

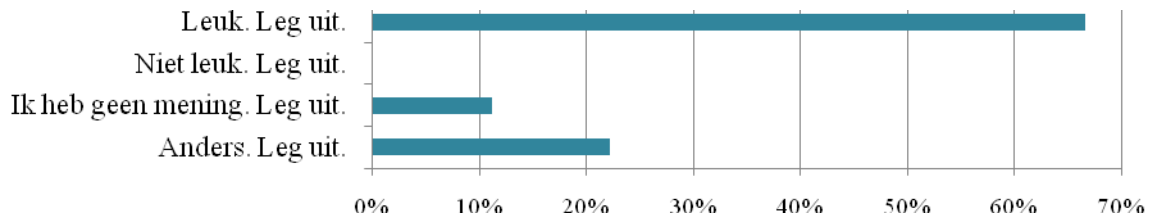
Vraag 6 Ik krijg liever seksuele vorming van:

4.2 Resultaten inhoudelijke vragen seksuele vorming

De percentages geven het procentuele aantal stemmen aan dat door 9 ondervraagde leerlingen is uitgebracht op de verschillende antwoordmogelijkheden.

Vraag 1 Wat vind je van de lessen: seksuele vorming?

Geen van de ondervraagde leerlingen geeft aan seksuele vorming niet leuk te vinden. De leerlingen die aangeven de lessen leuk te vinden, geven aan (letterlijke weergave, met correctie van spelling):

”Omdat er mensen veel meer open staan.” (aanvulling bij doorvragen: vindt persoonlijke verhalen grappig om te horen)

“Je weet dan je lichaam in werking gaat als je bijv. verliefd bent of je emoties werken voor de degene van wie je houdt. Dat is belangrijk.”

“Veel anders is dan de lessen.” (aanvulling bij doorvragen: omdat deze lessen heel anders zijn dan de andere lessen)

“Gek deed in de les juf.” (aanvulling bij doorvragen: dat de juf gek deed in de les)

“De meester die lesgeeft.”

De leerling die aangaf geen mening te hebben, schreef:

“Af en toe is het leuk en af en toe niet.”

De leerlingen die: ‘Anders. Leg uit.’ hadden omcirkeld gaven aan:

“Ik vind het normaal. Je leert iets vind het leuk en niet leuk daartussen in. Neutraal.”

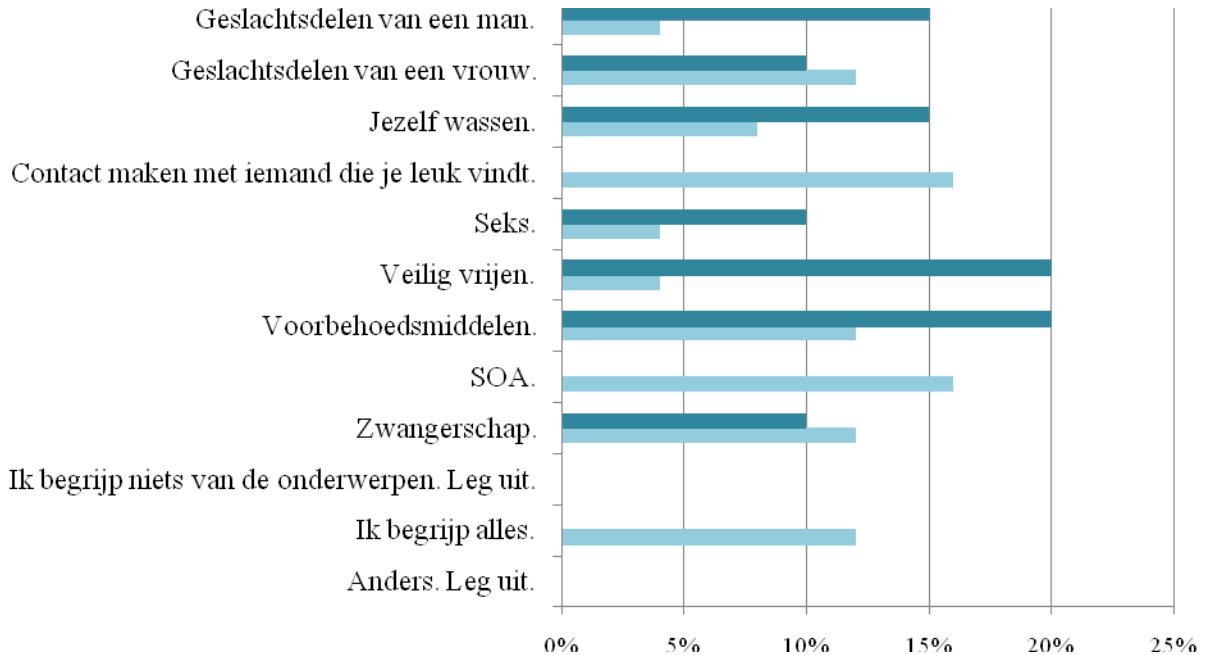
“Het maakt niet uit, neutraal.”

Bij vraag 7 en 8 en vraag 9 en 10 zijn de meningen van 2 leerlingen weggefilterd (zie pag. 22-23).

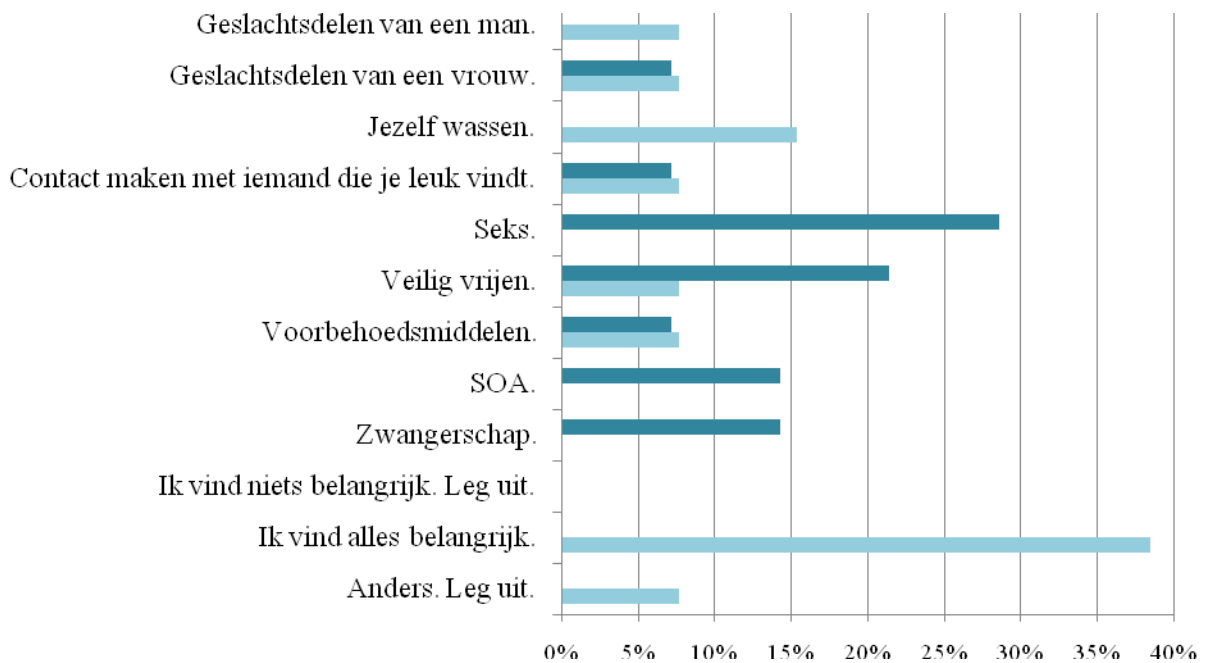
Vraag 7 Van welk onderwerp weet ik veel bij seksuele vorming? (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

Vraag 8 Van welk onderwerp weet ik weinig bij seksuele vorming? (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

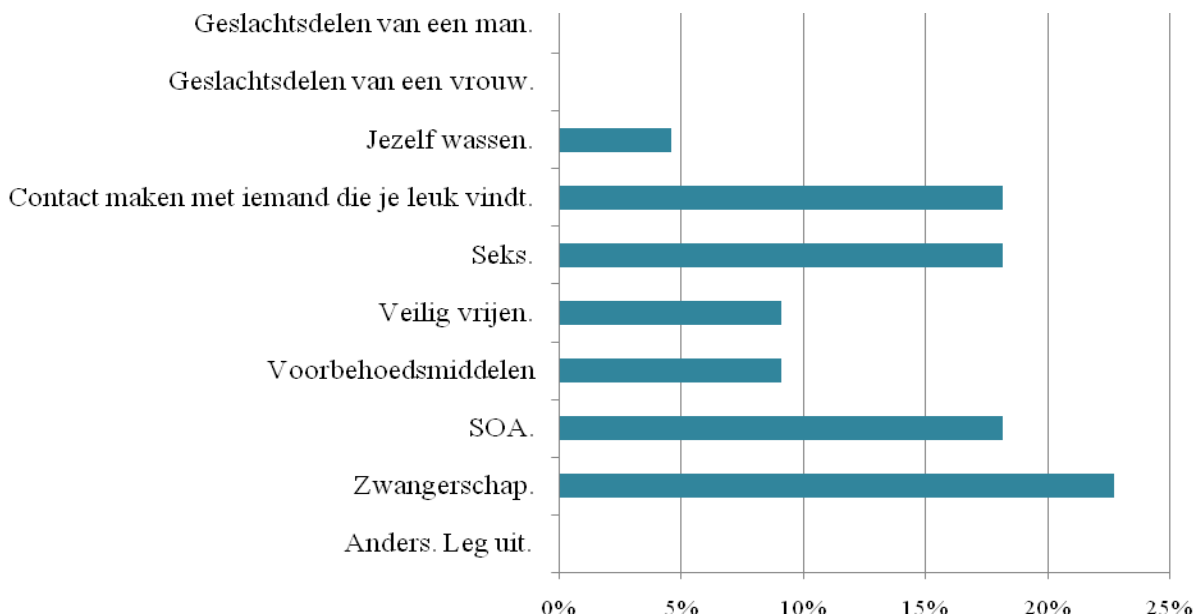

Vraag 9 Welke onderwerpen vind je belangrijk om over te leren? (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

Vraag 10 Welke onderwerpen vind je niet belangrijk om over te leren? (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

Vraag 11 Over welk onderwerp zou je meer willen weten? (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

Vraag 12 Stel jij mag de lessen seksuele vorming veranderen. Wat zou jij veranderen aan de lessen seksuele vorming?

Op deze vraag werden de volgende antwoorden gegeven (letterlijke weergave, met correctie van spelling):

“Dat er soms ook filmpjes erover kunnen gaan in de les. Meer en uitgebreidere informatie, enz.”

“Lessen zoals die we doen die we klaar hebben ermee doorgaan. De les mag nog wel een keer.”

“Hoef niet.”

“Niets, het is zo goed.”

“Niets.”

“Video’s over seksuele vorming.”

“Meer video’s en plaatjes digitaal op computer of bord.”

“Meer en filmpjes betere boeken met meer info.”

“Film kijken.”

Van de ondervraagde leerlingen geeft 56% aan meer film/video beeld te willen en van deze 56% geeft 60% aan meer informatie of herhaling te willen.

4.3 Resultaten enquête leraren seksuele vorming

Hieronder volgt een samenvatting van de antwoorden op de enquêtevragen gesteld aan de 3 leraren die de ondervraagde leerlingen gedurende hun schoolcarrière lessen seksuele vorming hebben gegeven.

1. Zijn er bij het geven van seksuele vorming onderwerpen die verplicht zijn om te behandelen of is de invulling van de lessen een eigen keuze?

De onderwerpen zijn naar eigen keuze, behalve het onderwerp ‘contact’ (van PrOmotie) dat standaard in het schakeljaar wordt gebruikt.

2. Is er een opbouw tijdens de schooljaren in de onderwerpen die aan bod komen, zo ja kan je de opbouw omschrijven?

Elke docent heeft zijn/haar eigen opbouw. Deze staat niet in het beleid beschreven.

3. Worden leerlingen beoordeeld op het vak seksuele vorming en zo ja, hoe?

De leraren beoordelen de leerlingen door middel van het geven van toetsen. Voor het rapport worden er competentielijsten ingevuld.

4. Stel dat een leerling weinig begrijpt/slecht scoort op de toetsen van seksuele vorming, heeft dat dan consequenties? Zo ja, welke?

De consequenties zijn per leraar verschillend respectievelijk: geen consequenties, remediëring, aanpassen van de toetsen.

5. Pas je de vorm van de lessen seksuele vorming wel eens aan de leerlingen met ASS aan? Zo ja hoe en waarom?

De 3 leraren geven aan de vorm van de lessen aan te passen aan leerlingen met ASS. Een lerares geeft aan dat bij de toetsen open vragen niet werken bij leerlingen met ASS en dat zij daarom multiple choice vragen stelt. De andere leraren geven aan dat als het over gevoelens gaat zij dit zo duidelijk mogelijk proberen te vertellen en zichtbaar te maken.

6. Pas je de inhoud van de lessen wel eens aan leerlingen met ASS aan? Zo ja, hoe en waarom?

De leraren doen dit niet.

7. Heb je het idee dat de leerlingen met ASS de lessen seksuele vorming anders ervaren dan de leerlingen zonder ASS? Zo ja, hoe?

Hierbij geven 2 leraren aan dat zij dat zo ervaren. Over leerlingen met ASS beschrijven ze de volgende observaties: ze associëren minder makkelijk, ze maken minder goed de connectie welk gevoel ergens bij hoort, ze hebben minder goed door wat het gevolg is van bepaald gedrag, ze kunnen zich niet goed inleven in de ander en ze vinden het moeilijk om hun eigen grenzen te bepalen.

8. Wat is je doel bij/van seksuele vorming?

Dat seks en alles wat daarbij hoort geen mysterie is, en dat de gevoelens die leerlingen hebben heel normaal zijn, maar ook voor iedereen anders zijn. In de lessen is het de bedoeling dat ze hun ervaringen en gevoelens kunnen delen en alles kunnen vragen; niet is onbespreekbaar.

Leerlingen leren hun grenzen kennen en bepalen. Ze leren wat gezond seksueel gedrag is en wat niet.

9. Wat gaat er goed bij de lessen seksuele vorming?

De leerlingen lijken zich veilig voelen om te vragen wat ze willen weten. Ze leren hun gevoelens bespreekbaar te maken en raken bekend met hun eigen seksualiteit. Een leraar geeft aan: "het blijft wel lastig om in te schatten of een leerling sociaal gewenst gedrag in de klas vertoont of dat de leerling het ook daadwerkelijk zo ervaart".

10. Is er iets dat je zou willen veranderen bij/aan de lessen seksuele vorming?

Meer videomateriaal, een digibord, methode(s) en/of middelen gericht op leerlingen met spraaktaalproblematiek of ASS, meer concreet materiaal.

Een betere opbouw van de lesstof in het eerste jaar.

5 Conclusies en discussie

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de onderzoeksvraag door antwoord te geven op de afzonderlijke deelvragen. Tevens wordt de gestelde hypothese geëvalueerd en worden er aanbevelingen gedaan.

5.1 Deelvragen

➤ Hoe verloopt de seksuele ontwikkeling van personen met ASS ten opzichte van de seksuele ontwikkeling van personen zonder ASS?

Er is relatief weinig onderzoek gedaan naar de seksuele ontwikkeling bij personen met ASS. Als het gaat om de ontwikkeling in de kinderleeftijd kan aangenomen worden dat de sociaal-emotionele reactie van de omgeving op de sekse van het kind gelijk is aan die bij kinderen met/zonder ASS, omdat dit een cultureel gegeven betreft. In de eerste levensjaren ontwikkelt de genderidentiteit van kinderen zich in relatie tot hun omgeving. Ze worden zich bewust van overeenkomsten en verschillen en hun spel met seksegenoten draagt bij aan de seksuele ontwikkeling. Men kan zich afvragen of kinderen met ASS deze fasen ook doorlopen, omdat zij over het algemeen minder gericht zijn op hun omgeving, minder contact zoeken met andere kinderen en een andere betekenisverlening hebben (Wing, 2005, Mesibov e.a., 2004, Vermeulen, 2009). Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat vanaf het tweede levensjaar de ontwikkeling van de genderidentiteit bij kinderen met ASS waarschijnlijk anders verloopt. Mogelijk is er alleen sprake van een vertraging in deze ontwikkeling, maar omdat de problematiek in de contactname en de betekenisverlening vaak blijvend is, duidt dit eerder op een ontwikkeling van de genderidentiteit met hiaten.

Al na het eerste levensjaar wordt seksueel gedrag (aanraken of stimuleren van eigen geslachtsdelen) bij baby's waargenomen. Bij de meeste personen met ASS verloopt de sensorische ontwikkeling anders (Bogdashina, 2004). Over het algemeen (Gerland, 2006, Dumortier, 2005, Jackson, 2003, Segar, 2002, Tammet, 2006) worden harde prikkels verkozen boven zachte. Mogelijk vertonen kinderen met ASS seksueel gedrag dat niet herkenbaar is voor de omgeving. De overgevoeligheid voor sensorische prikkels bij personen met ASS (Bogdashina, 2004) zou ook kunnen resulteren in het vermijden van stimulatie van de geslachtsdelen. In de geraadpleegde literatuur wordt hier niets over vermeld. Van de leeftijd van 2 tot 9 jaar leren kinderen over de functies en secundaire functies van de geslachtsdelen. Aannemelijk is dat voor veel kinderen met ASS deze abstracte begrippen moeilijk te begrijpen zijn of dat zij door hun grillige ontwikkelingsverloop (Wing, 2005, Mesibov e.a., 2004) hier op deze leeftijd nog niet aan toe zijn.

In de adolescentie lijken de secundaire geslachtskenmerken, seksuele rijping en seksuele interesse zowel bij personen met als zonder ASS te ontwikkelen. Seksuele kennis krijgen jongeren normaliter door sociale feedback van elkaar. Dit gebeurt minder bij jongeren met ASS. De seksuele informatie die ze van elkaar krijgen klopt niet altijd en is vaak eenzijdig. Hun betekenisontlening uit erotisch materiaal is niet altijd correct. Personen met ASS nemen informatie meestal letterlijk. Sociale en relationele regels en processen kunnen daardoor benaderd worden als een afvinklijst waarbij voorbij wordt gegaan aan de onderliggende sociaal-emotionele processen.

Uit verschillende onderzoeken naar seksueel gedrag bij adolescenten met ASS blijkt dat de meerderheid seksueel actief is. De seksuele ervaring die deze personen opdoen is vooral masturbatie en een kleine groep heeft ervaring met vrijen en relaties. Hun seksuele behoeften blijken echter even groot als bij personen zonder ASS en ook de behoefte aan het hebben van een relatie blijkt even groot als bij mensen zonder ASS (Hellemans e.a., 2006).

Uit onderzoek (Hellemans e.a., 2006) kwam naar voren dat personen met ASS vaker ongewenst seksueel gedrag zouden vertonen, ze vaker homoseksuele, bisseksuele, of een onduidelijke seksuele oriëntatie zouden hebben en vaker afwijkend seksueel gedrag (transvestisme, fetisjisme) zouden vertonen.

Geconcludeerd kan worden dat er veel factoren zijn die de seksuele ontwikkeling bij personen met ASS kunnen verstoren, maar dit betekent niet dat de seksualiteit niet ontwikkelt. Vrijwel zeker is dat de seksuele ontwikkeling vertraagd verloopt.

➤ **Wat is seksuele vorming op de AGBell?**

De lessen seksuele vorming worden gegeven door leraren die de lessen verzorging geven. Er is geen vastgestelde visie over seksuele vorming op de AGBell, maar samengevat kan volgens de ondervraagde leraren gezegd worden dat het doel is 'ernaar streven de leerlingen zoveel mogelijk informatie te verschaffen over alle aan seksualiteit gerelateerde deelgebieden. Dat seks en alles wat daarbij hoort geen mysterie is en dat de gevoelens die leerlingen hebben heel normaal zijn, maar ook voor iedereen anders zijn. In de lessen is het de bedoeling dat leerlingen hun ervaringen en gevoelens kunnen delen en alles kunnen vragen; niets is onbespreekbaar. Belangrijk is dat de leerlingen hun eigen grenzen leren kennen, bepalen en durven aangeven. Leerlingen leren wat gezond seksueel gedrag is en wat niet.'

De leerlingen in de praktijkafdeling van de AGBell krijgen 1x per week 1 uur seksuele vorming tot en met het voorlaatste schooljaar.

Het lesmateriaal van de seksuele vorming bestaat uit de methodes 'PrOmotie' en 'Biologie voor jou'. Ter aanvulling is er een lespakket 'Lang Leve de Liefde'. Er zijn dildo's voor het oefenen van het omdoen van condooms. Leraren kunnen dit lesmateriaal naar eigen inzicht aanvullen.

➤ **Wat vinden de leerlingen met ASS op de praktijkafdeling van de AGBell van de lessen seksuele vorming?**

Bij het beantwoorden van deze deelvraag zal gekeken worden naar de uitkomsten van het onderzoek.

Mening seksuele vorming

Enquêtevraag 1 vraagt wat de leerlingen vinden van de lessen seksuele vorming. Geen van de ondervraagde leerlingen geeft aan de lessen seksuele vorming niet leuk te vinden.

Conclusie: De ondervraagde leerlingen hebben geen negatieve ervaringen en/of meningen als het gaat om het vak seksuele vorming.

Vragen stellen

Enquêtevraag 5 gaat over vragen durven stellen in de klas tijdens de seksuele vorming. Het antwoord: 'ja' (ik durf vragen te stellen) kreeg 67% van het totaal aantal stemmen. Dit onderbouwt de resultaten van vraag 4 (zie pagina 14). Ook de ondervraagde leraren onderbouwen dit. Zij gaven aan dat de leerlingen zich veilig genoeg leken te voelen om vragen te durven stellen in de klas bij seksuele vorming.

Conclusie: De meerderheid van de ondervraagde leerlingen durft vragen te stellen tijdens de lessen seksuele vorming.

➤ **Hoe willen de leerlingen met ASS op de praktijkafdeling van de AGBell les krijgen in seksuele vorming (vorm)?**

Bij het beantwoorden van deze deelvraag zal gekeken worden naar de uitkomsten van het onderzoek.

Aanbieden lesstof

Enquêtevragen 2 en 3 hebben betrekking op hoe de lesstof wordt aangeboden. Bij vraag 2 geven de ondervraagde leerlingen aan het meest te begrijpen van luisteren naar de juf of meester en lezen in het infoboek (67% van de stemmen). Informatie begrijpen uit plaatjes en foto's in de boeken krijgt maar 5% van de stemmen terwijl je zou verwachten dat plaatjes en foto's meer verduidelijken. Dit komt mogelijk doordat de plaatjes en foto's in de boeken vaak abstract zijn en soms verborgen taal en betekenissen hebben. Bij de plaatjes die getekend worden door de meester/juf krijgen de leerlingen uitleg.

Enquêtevraag 3 vraagt hoe de leerlingen de informatie van de lessen seksuele vorming willen leren. De ondervraagde leerlingen geven meerdere stemmen bij meerdere lesmiddelen en manieren.

Conclusie vraag 2: De ondervraagde leerlingen geven aan informatie beter te begrijpen als de juf of meester het uitlegt of als ze hierover lezen in het infoboek. Deze 2 lesmiddelen zouden bewust ingezet kunnen worden bij het doceren van abstracte en/of complexe informatie aan deze leerlingen.

Bij plaatjes en foto's hebben de leerlingen concrete uitleg nodig om deze te kunnen begrijpen.

Conclusie vraag 3: Bij de invulling van de lessen seksuele vorming moet gebruik gemaakt worden van verschillende lesmethoden, manieren en middelen om de verschillende leerstijlen van de leerlingen aan te spreken.

Vermeulen (2009) onderschrijft de conclusie uit vraag 2 over plaatjes en foto's. Hénault (2006), Hellemans e.a. (2006) en Conix e.a. (2005) geven aan hoe belangrijk het is dat de informatie aansluit bij het niveau van de persoon en adviseren om uit te proberen wat wel en wat niet werkt. In hun boeken geven ze een aantal voorbeelden van het aanbieden van informatie over seksualiteit. Gerland (2006) geeft aan dat er gebruik gemaakt kan worden van onder andere een sociaal verhaal en stripgesprek. De gedachte hierachter is dat personen met ASS moeite hebben met het verwerken van verbale informatie. Door het tekenen van situaties kunnen gedachten, gevoelens en verwachtingen visueel gemaakt worden.

Het verwerken en interpreteren van (non)verbale of schriftelijke taal, plaatjes en foto's doet iedereen op een eigen manier (Hendriksen, 2005) dus ook personen met ASS. De gebrekkige TOM, EF en CC (Wing, 2005, Vermeulen, 2009) kunnen extra problemen geven op dit gebied. Pedagogisch gezien is het daarom voor personen met ASS extra van belang dat bij het aanbieden van de lesstof verschillende leerstijlen aangesproken worden.

De 3 ondervraagde leraren geven aan de vorm van de lessen aan te passen aan leerlingen met ASS. Een lerares geeft aan dat bij de toetsen openvragen niet werken bij leerlingen met ASS en dat zij daarom multiple choice vragen stelt. De andere 2 leraren geven aan te proberen de lesstof zo duidelijk mogelijk te brengen.

Groepsvorming leerlingen

Enquêtevraag 4 gaat over de groepsformatie van de leerlingen. Het krijgen van seksuele vorming in de klas kreeg de meeste stemmen (62%). De ondervraagde leerlingen zijn gewend om deze lessen in de klas te krijgen en mogelijk kiezen ze hiervoor omdat deze situatie bekend voor ze is. 31% van de stemmen ging naar: het krijgen van seksuele vorming in een klein groepje.

Conclusie: De meerderheid van de ondervraagde leerlingen vindt het prima om seksuele vorming in de eigen klas te krijgen.

Hénault (2006), Hellemans e.a. (2006) en Gerland (2006) geven aan dat seksuele vorming aan personen met ASS zowel op groepsniveau als op individueel niveau gegeven zou moeten worden. Als deze auteurs spreken van groepen bedoelen zij groepen van personen met ASS met een zelfde ontwikkelingsniveau. Voor personen met ASS met specifieke seksuele problemen (zoals preoccupaties en fetisjismen) wordt individuele begeleiding geadviseerd. Conix e.a. (2005) adviseren een groepsgrootte van 6 tot 8 personen en bij verminderde verstandelijke vermogens 4 tot 6 personen, waarbij ze aangeven dat het belangrijk is dat de personen het goed met elkaar kunnen vinden in verband met de veiligheid van de groep.

Dit zou ervoor pleiten dat er naast de klassikale lessen seksuele vorming op de AGBell extra ondersteuning komt voor leerlingen met ASS (in een groepje of individueel).

Naast het indelen van deze groepen op niveau geven alle in deze paragraaf genoemde auteurs aan dat de groepen uit zowel jongens als meisjes zouden kunnen bestaan, waarbij ze allen opmerken hoe belangrijk het daarnaast is om seksuele vorming te hebben in een groepje met seksegenoten.

Sekse leraar seksuele vorming

Vraag 6 wil weten of leerlingen liever les krijgen van een juf of van een meester. De antwoordmogelijkheid het maakt niet uit les te krijgen van een juf of meester, kreeg de meeste stemmen (89%). 11% van de stemmen verkoos de les van een juf. Dit in tegenstelling tot de verwachting dat een mannelijke leraar verkozen zou worden boven een vrouwelijke door de hogere prevalentie van ASS bij jongens (4 keer zo veel) dan bij meisjes.

Conclusie: Hoewel ASS vaker voorkomt bij jongens dan bij meisjes maakt het voor de ondervraagde jongens niet uit of ze seksuele vorming krijgen van een man of vrouw.

Hellemans e.a. (2006) geven aan voor het geven van informatie over seksualiteit aan personen met ASS leraren te verkiezen van dezelfde sekse als de groep. Meisjes kunnen het best van een lerares les hebben, maar bij een voldoende groot leeftijdsverschil kan een lerares ook jongens doceren. Hierbij wordt

opgemerkt dat het aanleren van seksuele technieken (zoals masturbatie) alleen door een persoon van dezelfde sekse kan worden gedaan. Conix e.a. (2005) schrijven dat de seksuele vormingslessen opgenomen moeten worden in het beleid en ingevuld moeten worden door een daartoe officieel benoemd persoon, maar doen geen uitspraak over de sekse van deze persoon. Gerland (2006) is van mening dat het waarschijnlijk beter is om iemand seksuele vorming te laten geven die bekend is met ASS in plaats van een persoon die veel weet over seksualiteit.

De geënquêteerde leraren zijn niet bevraagd over dit onderwerp.

➤ **Hoe willen de leerlingen met ASS op de praktijkafdeling van de AGBell les krijgen in seksuele vorming (inhoud)?**

Bij het beantwoorden van deze deelvraag zal gekeken worden naar de uitkomsten van het onderzoek.

Kennis seksuele vorming

Bij vraag 7 'Van welk onderwerp weet ik veel bij seksuele vorming?' werden 38 (=100%) stemmen uitgebracht. Bij vraag 8 'Van welk onderwerp weet ik weinig bij seksuele vorming?' brengen de leerlingen beduidend minder stemmen uit namelijk 22 (=100%). Echter als we nauwkeuriger naar de stemmen kijken, blijken bij vraag 7 door 2 leerlingen in totaal 47% van het totaal aantal stemmen uit te zijn gebracht. Dit is nagenoeg de helft van het in totaal uitgebrachte stemmen. Deze 2 leerlingen hebben bij alle onderwerpen aangegeven er veel van te weten. Bij vraag 8 'Van welk onderwerp weet ik weinig bij seksuele vorming?' hebben deze leerlingen allebei aangegeven alles te begrijpen. Als de antwoorden van deze 2 leerlingen eruit gefilterd worden, blijkt dat de overgebleven leerlingen aangegeven hebben van ongeveer evenveel onderwerpen veel te begrijpen als weinig te begrijpen. Er komen 2 onderwerpen naar voren waarvan de overgebleven leerlingen aangeven weinig te weten contact maken met iemand die je leuk vindt en SOA. Dit komt mogelijk doordat het hier 2 abstracte begrippen betreft en personen met ASS moeite hebben met zulke begrippen (Vermeulen, 2005). De afkorting SOA werd mogelijk onvoldoende begrepen of herkend.

Bij vraag 11 'Over welk onderwerp zou je meer willen weten?' werden de volgende onderwerpen omcirkeld jezelf wassen, contact maken met iemand die je leuk vindt, seks, voorbehoedsmiddelen, veilig vrijen, SOA en zwangerschap. Hierbij kregen de onderwerpen contact maken met iemand die je leuk vindt, seks, SOA en zwangerschap de meeste stemmen. Dat de leerlingen meer willen weten over: contact maken met iemand die je leuk vindt en SOA, ligt in de lijn van de uitkomsten van vraag 7 en 8.

Conclusie: Het al dan niet begrijpen van de onderwerpen die aan bod komen bij de lessen seksuele vorming is leerlingafhankelijk.

Van de onderwerpen contact maken met iemand die je leuk vindt en SOA, begrijpen de ondervraagde leerlingen onvoldoende. Deze zouden tijdens de lessen seksuele vorming meer aandacht kunnen krijgen. Ondanks dat er vanaf het schakeljaar wekelijks een les seksuele vorming gegeven wordt, zijn er toch nog veel onderwerpen die door de ondervraagde leerlingen onvoldoende begrepen worden. Dit zou ervoor pleiten de lessen voor leerlingen met ASS meer aan te passen aan hun verwerkingsniveau, -strategie of de leerlingen met ASS extra lessen seksuele vorming te bieden in kleinere (homogene) niveaugroepen.

Hénault (2006), Hellemans e.a. (2006), Gerland (2006) en Conix e.a. (2005) adviseren aangeboden onderwerpen bij seksuele vorming regelmatig te herhalen in verschillende contexten bij personen met ASS vanwege transferproblemen en hun moeite met abstracte begrippen.

De ondervraagde leraren beoordelen de leerlingen op hun kennis door afname van toetsen. De consequenties van slecht gemaakte toetsen zijn per leraar verschillend respectievelijk geen consequenties, remediëring en aanpassen van de toetsen. Kennis van de aangeboden informatie wordt dus niet altijd geborgd.

Op de AGBell staan per leerjaar de thema's van de lessen seksuele vorming vast. Binnen deze thema's kunnen de leraren zelf bepalen wat ze hiervan aanbieden. Theoretisch is het daardoor mogelijk dat door wisseling van leraar sommige onderwerpen herhaaldelijk aan bod komen en sommige in het geheel niet.

(On)belangrijke onderwerpen

Bij vraag 9 ‘Welke onderwerpen vind jij belangrijk om over te leren?’ zijn door de leerlingen 32 stemmen (=100%) gegeven. Ook deze vraag is sterk beïnvloed door 2 leerlingen die alles belangrijk vonden. Zij hebben samen in het totaal 56% stemmen uitgebracht en deze zijn eruit gefilterd. Vraag 10 ondersteunt de mening van deze 2 leerlingen.

Bij vraag 10 ‘Welke onderwerpen vind je niet belangrijk om over te leren?’ gaven de leerlingen maar bij weinig onderwerpen aan deze niet belangrijk te vinden.

Conclusie: De ondervraagde leerlingen vinden de meeste aangeboden onderwerpen bij de lessen seksuele vorming belangrijk om over te leren. De onderwerpen die aan bod komen lijken aan te sluiten bij wat de leerlingen belangrijk vinden om over te leren.

De thema's die op de AGBell aan bod komen tijdens de lessen seksuele vorming zijn dezelfde thema's die terug te vinden zijn in de landelijke voorlichtingsprogramma's (zie bijlage III) en in: Hénault (2006), Hellemans e.a. (2006) en Conix e.a. (2005).

De ondervraagde leraren geven aan het vooral belangrijk te vinden om alle onderwerpen die bij seksualiteit horen aan bod te laten komen, deze bespreekbaar te maken en hieromtrent een veilige sfeer te creëren zodat leerlingen al hun vragen kunnen stellen. Dit sluit aan bij de mening van de ondervraagde leerlingen. Zij gaven aan de meeste onderwerpen van de lessen seksuele vorming belangrijk te vinden.

Verbeterpunten vorm en inhoud

Op vraag 12 ‘Stel jij mag de lessen seksuele vorming veranderen. Wat zou jij veranderen aan de lessen seksuele vorming?’ gaf 56% aan meer film- en videobeeld te willen en van deze 56% gaf 60% aan meer informatie of herhaling te willen.

Conclusie: Van de ondervraagde leerlingen gaf 56% aan meer en concretere informatie te willen bij de lessen seksuele vorming. Dit lijkt logisch gezien de problemen die personen met ASS hebben met de CC, EF en TOM (Berckelaer-Onnes, 2002) die nodig zijn voor het begrijpen en verwerken van informatie die een beroep doet op communicatieve vaardigheden, verbeeldend vermogen en de wederkerigheid (Wing, 2005). Dit zou ervoor pleiten leerlingen met ASS extra ondersteunende lessen seksuele vorming te geven waarbij meer gebruik wordt gemaakt van concreet materiaal zoals (anticonceptie)materiaal, tekeningen, video's, dummy's, foto's.

De ondervraagde leraren delen de mening van de leerlingen als het gaat om het materiaal. Zij geven aan meer concreet materiaal te willen met als voorbeelden videomateriaal en een digibord. Daarnaast geven de leraren aan methode(n) en/of middelen te willen die gericht zijn op leerlingen met spraaktaalproblematiek of ASS. Een leraar seksuele vorming zou graag zien dat er een betere opbouw van de lesstof komt.

5.2 Hypothese

De hypothese was ‘Leerlingen met ASS binnen het praktijkonderwijs van de AGBell hebben naast de klassikale lessen seksuele vorming extra lessen hierover nodig.’

Conclusie: Uit de semi-gestructureerde enquête bleek dat de ondervraagde jongens na minimaal 3 jaar wekelijks seksuele vormingslessen te hebben gekregen nog vragen hadden over verschillende van de aangeboden onderwerpen. Dit duidt erop dat deze jongens extra ondersteuning zouden kunnen gebruiken mits deze meer afgestemd is op hun stoornis en niveau.

5.3 Onderzoeksvraag

De onderzoeksvraag was ‘Waar moeten de lessen seksuele vorming volgens de leerlingen met ASS op de praktijkafdeling van de AGBell aan voldoen?’

Uit het onderzoek kunnen de volgende conclusies worden getrokken met betrekking tot de vorm en de inhoud van de lessen seksuele vorming.

Vorm

- Informatie wordt beter begrepen als deze wordt uitgelegd door een lera(a)r(es) of als de leerlingen hierover lezen in het infoboek van ProMotie.
- Bij plaatjes en foto's hebben de leerlingen concretere uitleg nodig om deze te kunnen begrijpen.
- Bij de invulling van de lessen seksuele vorming moet gebruikt gemaakt worden van verschillende lesmethoden, manieren en middelen om de verschillende leerstijlen van de leerlingen aan te spreken.
- Hoewel de meerderheid van de ondervraagde leerlingen het prima vindt seksuele vorming in de eigen klas te krijgen, is het voor hen belangrijk om naast deze klassikale lessen seksuele vorming te bieden aan deze leerlingen in kleine (homogene) niveaugroepen.
- Bij de lessen seksuele vorming kan meer gebruik worden gemaakt van film en videobeelden.
- Voor de ondervraagde jongens maakt het niet uit of ze seksuele vorming krijgen van een man of van een vrouw.

Inhoud

- Van de aan bod gekomen onderwerpen worden veel onvoldoende begrepen; geslachtsdelen van een vrouw, jezelf wassen, voorbehoedsmiddelen en zwangerschap, maar vooral de onderwerpen contact maken met iemand die je leuk vindt en SOA, worden het minst goed begrepen.
- De ondervraagde leerlingen vinden bijna alle aangeboden onderwerpen bij de lessen seksuele vorming belangrijk om over te leren.
- De onderwerpen die aan bod komen tijdens de lessen seksuele vorming lijken aan te sluiten bij wat de leerlingen belangrijk vinden om over te leren.

De ondervraagde leerlingen hebben geen negatieve ervaringen en/of meningen als het gaat om het vak seksuele vorming.

5.4 Doelstelling

De doelstelling in dit onderzoek was nagaan waar de lessen seksuele vorming volgens leerlingen met ASS aan zouden moeten voldoen om deze te kunnen begrijpen. Op basis van de resultaten zouden deze lessen voor deze doelgroep aangepast kunnen worden.

Dit onderzoek zal worden aangeboden aan de directie van de AGBell met het verzoek om dit onderzoek of de aanbevelingen daarvan te communiceren of distribueren:

- op de AGBell
- binnen het Orion college
- met de ondervraagde leerlingen
- specifiek aan de leraren seksuele vorming op de AGBell en binnen het Orion college

6 Aanbevelingen

6.1 Aanbevelingen

Op basis van het onderzoek, de antwoorden van de leraren en het literatuuronderzoek wil ik de AGBell een aantal aanbevelingen doen.

Vorm van de lessen seksuele vorming

Voor leerlingen met ASS op de praktijkafdeling van de AGBell is het belangrijk dat naast de klassikale lessen ook lessen komen in kleine (homogene) niveaugroepjes. Bij de samenstelling van deze groepjes is het belangrijk dat de leerlingen het goed met elkaar kunnen vinden, omdat dit het veiligheidsgevoel vergroot. Deze lessen kunnen het best verzorgd worden door een persoon met kennis van ASS. Bij deze lessen moet er zoveel mogelijk gebruik gemaakt worden van concreet materiaal (plaatjes, foto's, dummy's video's) waarbij de leraar uitleg moet geven. Ook kan hierbij gedacht worden aan een sociaal verhaal of stripgesprek. Bij de invulling van de lessen moet gebruikt gemaakt worden van verschillende lesmethoden, manieren en middelen om de verschillende leerstijlen van de leerlingen aan te spreken. Hierbij kan meer gebruik worden gemaakt van methoden en materialen die specifiek zijn ontwikkeld voor personen met ASS. Voor de leerlingen is het vooral belangrijk dat alle informatie begeleid wordt met uitleg van de leraar en dat de informatie over de besproken thema's terug te lezen is in een (info)boek. Het materiaal moet aansluiten bij het verwerkingsniveau van de leerlingen. Bij uitbreiding van het materiaal kunnen de leerlingen geraadpleegd worden over hun (vorm) wensen.

Inhoud van de lessen seksuele vorming

Uitgaande van extra lessen in seksuele vorming: in deze lessen kunnen de in de klas aan bod gekomen thema's herhaald worden. Hierbij moeten de onderwerpen 'contact maken met iemand die je leuk vindt' en 'SOA' een structureel karakter krijgen. De inhoud van deze lessen moet aansluiten bij het verwerkingsniveau van de leerlingen, iets dat geldt voor alle lessen en bij alle leerlingen (Hendriksen, 2005).

Als aanvulling op het aanbod seksuele vorming of voor specifieke handvatten voor de invulling van lessen seksuele vorming aan leerlingen met ASS kunnen de boeken van Hénault (2006) en Hellemans e.a. (2006) geraadpleegd worden.

6.2 Onderwerp voor verder onderzoek

Om de lesstof van de verschillende lessen en de manier waarop deze wordt aangeboden beter aan te laten sluiten bij leerlingen met ASS zou onderzoek gedaan kunnen worden naar hun leerstijlen.

➤ onderzoek naar leerstijlen van de leerlingen met ASS

Ook zou onderzoek gedaan kunnen worden bij personen met ASS naar de beleving van seksualiteit of onderdelen daarvan (relaties, seks, contact maken).

➤ onderzoek naar de beleving van seksualiteit bij personen met ASS

7 Reflectie

Reflectie op vorm van het onderzoeksproces

Voor de opbouw van dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van de data van de HBO-kennisbank op internet. Hierdoor kreeg ik een beeld van wat er van mij verwacht werd. Het maken van het stroomschema en de mindmap maakten dat ik een beetje inzicht kreeg in het proces. Al vanaf het begin wist ik dat mijn onderzoek te maken zou hebben met ASS en seksualiteit, zodat ik meteen gericht begon met mijn literatuurstudie. Mijn enthousiasme en motivatie groeide met het lezen van al die boeken. Ik begon mijn onderwerp meer te begrijpen, maar wist niet hoe dit in een onderzoek weer te geven. Pas na het raadplegen van Baarda en de Goede (2007) en Lucassen e.a. (2007) die specifieke informatie geven over het doen van onderzoek werd het proces dat voor me lag duidelijk. Dit begrip heeft mij gemotiveerd om zeer toegewijd aan dit onderzoek te werken. Doordat ik begreep wat ik moest doen, werd het makkelijker om het te doen, omdat ik wist dat ik op de goede weg was.

Reflectie op de vorm van het onderzoek

Ik wilde onderzoeken hoe de leerlingen met ASS op het voortgezet praktijkonderwijs de lessen seksuele vorming ervoeren. In mijn onderzoek heb ik hen bevraagd op de vorm en de inhoud van deze lessen. Mocht ik ooit nog een onderzoek doen dan zou ik mij meer bewust zijn van de vorm van de vragenlijsten en de antwoordmogelijkheden. Uit de vorm van dit onderzoek kan ik de volgende lessen trekken:

- mijn vraagstellingen leverde niet altijd op wat ik wilde onderzoeken en de antwoordmogelijkheden maakte dat de data soms enorm beïnvloed werd door 1 of 2 leerlingen.
- de onderzoeksvragen leverden interessante, maar vooral ook een enorme hoeveelheid data op. Het verwerken van deze berg aan informatie bleek niet makkelijk. Na uren turen naar de data en deze op allerlei manieren te hebben ingedeeld, zag ik de overlap. Vragen 7 en 8 en vragen 9 en 10 waren aan elkaar gerelateerd en echoden elkaar. Bij een volgend onderzoek zal ik de dataverwerking in mijn achterhoofd houden bij het opstellen van de vragen.

Reflectie op de inhoud van het onderzoeksproces

Voor de triangulatie van dit onderzoek heb ik de leraren seksuele vorming ondervraagd. De vragen die ik hen stelde, sloten onvoldoende aan op het onderzoek bij de leerlingen. Ook gebruikten de leraren veel niet toetsbare kreten als: 'beter aansluiten', 'lesstof duidelijk brengen', waarop ik niet doorgevraagd heb en deze daardoor onvoldoende kon interpreteren. Hierdoor had deze data weinig toegevoegde waarde. Een volgende keer zou ik dit anders aanpakken.

Nu ik dit onderzoek gedaan heb, zie ik meerdere onderzoeksonderwerpen. Ik begrijp nu pas echt hoe ik dit onderzoek had kunnen doen en voel me nu pas voldoende toegerust om een goed onderzoek op te kunnen zetten. Ik heb de smaak van het praktijkonderzoek te pakken gekregen en speel met het idee om onderzoek te gaan doen naar de beleving van leerlingen met ASS bij ziekte en dood van leeftijdgenoten. Iets wat binnen onze school aan de orde is door aanwezigheid van een groep langdurig zieke leerlingen (cluster 3).

Reflectie op eigen professionele ontwikkeling

Voor ik deze opleiding begon, dacht ik best wat te weten over ASS. Nu ik meer weet over de diversiteit en omvang van deze stoornis, begrijp ik dat net als de stoornis de kennis hierover dynamisch is. Op bepaalde momenten word ik hier onzeker van als er een lijn of behandeling uitgezet moet worden, omdat er telkens zoveel facetten meespelen. Op andere momenten ben ik juist zeker geworden over mijn basiskennis over ASS. Deze studie heeft mij geleerd dat er niet 1 goede manier bestaat, maar dat ASS bij elk persoon een dynamisch proces is waarbij continu gekeken moet worden naar persoon, (probleem)gedrag, omgeving. Hierbij probeer ik mij bewust te worden van mijn eigen vooroordelen en vooronderstellingen om zo zuiver mogelijk naar elke situatie te kijken.

Referenties

Boeken:

- Attwood, T. (2001). *Het syndroom van Asperger*. Lisse: Swets en Zeitlinger
- Baarda, D.B., Goede, M.P.M. de (2007). *Basisboek Methoden en Technieken, handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwantitatief onderzoek*. Groningen: Wolters-Noordhoff
- Bannink, F.P., Roeden, J. (2007). *Handboek oplossingsgericht werken met licht verstandelijk beperkte cliënten*. Amsterdam: Pearson Assessment and Information
- Bogdashina, O. (2004). *Waarneming en zintuiglijke ervaringen bij mensen met autisme en Aspergersyndroom*. Antwerpen- Apeldoorn: Garant
- Clercq, H., de (2005). *Autisme van binnen uit, Een praktische gids*. Antwerpen- Amsterdam: Houtekiet
- Conix, G., Claerhout, H., Ryckaert, A., [red] (2005). *Seks@relaties.kom, werkboek voor mensen met een verstandelijke beperking*. Berchem: Epo
- Dijkman, A., Boer, L., de (2005). *Seksuele vorming*. Meppel: Edu' Actief Uitgeverij
- Dumortier, D. (2005). *Van een andere planeet, Autisme van binnenuit*. Antwerpen- Amsterdam: Houtekiet
- Ferdinand, R.F., Verheij, F., Verhulst, F.C. (2007). *Kinder- en jeugdpsychiatrie*. Assen: van Gorcum
- Frith, U. (2005). *Autisme, verklaringen van het raadsel*. Gent: Autisme centraal en Epo VZW
- Gerland, G. (2006). *Autisme, relaties & seksualiteit*. Antwerpen- Amsterdam: Houtekiet
- Gijs, L., Gianotten, W., Vanwesenbeeck, I., Weijnenborg, P. (2009). *Seksuologie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum
- Gillberg, C., Peeters, T. (2006). *Autisme medisch en educatief*. Antwerpen- Amsterdam: Houtekiet
- Harinck, F. (2009). *Basisprincipes praktijkonderzoek*. Antwerpen- Apeldoorn: Garant
- Heijkant, C. van den, Quak, G., Swet, J. van, Vloet, K., Vos, M. de, Wegen, R. van der (2005). *VIB, bij Autisme*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant
- Hellemans, H., Vermeulen, P., Conix, G., Lameillieure, L. de (2006). *Seks@autisme.kom*. Vlaamse Dienst Autisme, de auteurs en EPO, Gent
- Hénault, I. (2006). *Aspergersyndroom & seksualiteit*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds
- Hendriksen, J. (2005). *Cirkelen rond Kolb, begeleiden van leerprocessen*. Soest: Nelissen
- Hendriksen, J. (2006). *Collegiale consultatie en coaching*. Soest: Nelissen
- Jackson, L. (2003). *Mafkezen en het Asperger-syndroom, een handleiding voor de puberteit*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds
- Kelchtermans, G. (1994). *De professionele ontwikkeling van leraren basisonderwijs vanuit het biografisch perspectief*. Leuven: Acco, Universitaire Pers
- Kersten, M. (2003). *Seksualiteit van mensen met een handicap, Een analyse van bestaande kennis en aanwijzingen voor praktijk en verdere kennisverwerving*. Utrecht: LKNG
- Lucassen, P.L.B.J., Hartman, T.C. olde, (red.) (2007). *Kwalitatief onderzoek, praktische methoden voor de medische praktijk*. Antwerpen: Bohn Stafleu van Loghum
- Mesibov, G. B., Shea, V., Schopler, E. (2004). *The TEACCH approach to Autism spectrum disorders*. New York: Springer Science & Business Media, Inc.
- Peeters, T. (2004). *Autisme, van begrijpen tot begeleiden*. Antwerpen- Baarn: Hadewijch
- Sainsbury, C. (2000). *Marsmannetje op school, Over schoolkinderen met het Aspergersyndroom*. Antwerpen- Amsterdam: Houtekiet
- Saunders, M., Lewis, P. (2006). *Methoden en technieken van onderzoek*. Amsterdam: Pearson Education Benelux BV
- Schrurs, J. (2009). *Psycho-educatie bij personen met Autisme Spectrum Stoornissen, Wat zeg je van jezelf?*. Meijel: VIA
- Segar, M. (2002). *Coping, Overlevingsgids voor mensen met het Aspergersyndroom*. Antwerpen- Apeldoorn: Garant
- Serruys, M. (2005). *Aan de rand in het midden, Probleemgedrag bij mensen met een autismspectrumstoornis en een verstandelijke beperking*. Antwerpen- Apeldoorn: Garant

Tammet, D. (2006). *Born on a blue day*. London: Hodder & Stoughton
Vermeulen, P. (2005). ...?!, *over Autisme en communicatie*. Berchem: Vlaamse dienst Autisme: Epo
Vermeulen, P. (2009). *Autisme als contextblindheid*. Berchem: Acco, Leuven: Epo
Wing, L. (2005) *Leven met uw autistische kind, Een gids voor ouders en begeleiders*. Amsterdam: Harcourt Book Publishers
Wolters, S. (2008). *Kwetsbare jongens, Een verkennend onderzoek naar jongens uit het Voortgezet Speciaal Onderwijs Cluster 2 als slachtoffer van seksueel misbruik en seksuele uitbuiting en de mogelijkheden tot preventie*, (master's thesis). Universiteit van Amsterdam, Amsterdam: Wolters, S.

Artikelen:

Bannink, F.P. (2005). De kracht van oplossingsgerichte therapie: een vorm van gedragstherapie, *Gedragstherapie*, 38, 5-16
Bannink, F.P. (2006), De geboorte van oplossingsgerichte cognitieve gedragstherapie, *Gedragstherapie*, 39, 171-183
Berckelaer-Onnes, I., van, (2002), Autisme in een notendop, *Logopedie En Foniatrie*, 9, 225-230

Websites:

http://www.hbo-kennisbank.nl	15 oktober 2010
http://www.agbell.nl	8 januari 2011
http://www.orion.nl	8 januari 2011
http://www.books.google.com	8 januari 2011
http://www.rutgersnissogroep.nl	18 maart 2011
http://www.seksuelevorming.nl	18 maart 2011
http://www.bosch-suykerbuyk.nl	18 maart 2011
http://www.ggdgezondheidsinfo.nl	18 maart 2011
http://www.nvsh.nl	18 maart 2011
http://www.autismecentraal.com	13 mei 2011
http://www.autismeinfocentrum.nl	13 mei 2011
http://www.landelijknetwerkautisme.nl	13 mei 2011

bezoekt op:

Webdocumenten:

Library and IT services, Bronvermelding volgens de richtlijnen van de APA, Universiteit van Tilburg, Tilburg 2010 (<http://www.uvt.nl/diensten/lis/instructie/apa.pdf>)

Bijlagen

Bijlage I Semigestructureerde enquête voor de leerlingen met ASS

Datum:

Geboortedatum:

Klas:

Zet een rondje om jouw antwoord.

Bij sommige vragen mag je meerdere antwoorden omcirkelen.

Als je het niet begrijpt mag je het vragen.

Als je antwoord er niet bij staat, mag je jouw antwoord opschrijven bij: anders, leg uit...

1 Wat vind je van de lessen: seksuele vorming?

- A Leuk. Leg uit.....
- B Niet leuk. Leg uit.....
- C Ik heb geen mening. Leg uit.....
- D Anders. Leg uit.....

2 Bij seksuele vorming begrijp ik het meest van (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

- A Luisteren naar de juf of meester.
- B Werken in het werkboek.
- C Lezen in het infoboek.
- D De plaatjes en foto's in de boeken.
- E De plaatjes die de juf/ meester tekent.
- F Anders. Leg uit.....

3 Als ik iets over seksuele vorming moet leren, wil ik (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

- A Hierover een boek lezen.
- B Dat de juf of meester het uitlegt.
- C Dat ik het op plaatjes of foto's zie.
- D Anders. Leg uit.....

4 Les over seksuele vorming zou ik het fijnst vinden (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

- A In de klas.
- B In een klein groepje.
- C Alleen.
- D Anders. Leg uit.....

5 Durf je vragen te stellen in de klas tijdens seksuele vorming?

- A Ja.
- B Soms. Leg uit.....
- C Nee. Leg uit.....

6 Ik krijg liever seksuele vorming van

- A Een juf.
- B Een meester.
- C Maakt niet uit.

7 Van welk onderwerp weet ik veel bij seksuele vorming? (je mag meerdere antwoorden omcirkelen)

- A Geslachtsdelen van een man.
- B Geslachtsdelen van een vrouw.
- C Jezelf wassen.
- D Contact maken met iemand die je leuk vindt.
- E Seks.
- F Veilig vrijen.
- G Voorbehoedsmiddelen.
- H SOA.
- I Zwangerschap.
- J Ik begrijp niets van de onderwerpen. Leg uit.....
- K Anders. Leg uit.....

8 Van welk onderwerp weet ik weinig bij seksuele vorming? (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

- A Geslachtsdelen van een man.
- B Geslachtsdelen van een vrouw.
- C Jezelf wassen.
- D Contact maken met iemand die je leuk vindt.
- E Seks.
- F Veilig vrijen.
- G Voorbehoedsmiddelen.
- H SOA.
- I Zwangerschap.
- J Ik begrijp alles.
- K Anders. Leg uit.....

9 Welke onderwerpen vind je belangrijk om over te leren? (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

- A Geslachtsdelen van een man.
- B Geslachtsdelen van een vrouw.
- C Jezelf wassen.
- D Contact maken met iemand die je leuk vindt.
- E Seks.
- F Veilig vrijen.
- G Voorbehoedsmiddelen.
- H SOA.
- I Zwangerschap.
- J Ik vind niets belangrijk.
- K Anders. Leg uit.....

10 Welke onderwerpen vind je niet belangrijk om over te leren? (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

- A Geslachtsdelen van een man.
- B Geslachtsdelen van een vrouw.
- C Jezelf wassen.
- D Contact maken met iemand die je leuk vindt.
- E Seks.
- F Veilig vrijen.
- G Voorbehoedsmiddelen.
- H SOA.

- I Zwangerschap.
- J Ik vind alles belangrijk.
- K Anders. Leg uit:.....

11 Over welk onderwerp zou je meer willen weten? (je mag meerdere antwoorden omcirkelen).

- A Geslachtsdelen van een man.
- B Geslachtsdelen van een vrouw.
- C Jezelf wassen.
- D Contact maken met iemand die je leuk vindt.
- E Seks.
- F Veilig vrijen.
- G Voorbehoedsmiddelen.
- H SOA.
- I Zwangerschap.
- J Anders. Leg uit:.....

12 Stel jij mag de lessen seksuele vorming veranderen. Wat zou jij veranderen aan de lessen seksuele vorming?

.....

Bijlage II   Enquête voor leraren seksuele vorming

In aan welke praktijkklassen (leerjaar) geef/gaf je seksuele vorming:

1. Zijn er bij het geven van seksuele vorming onderwerpen die verplicht zijn om te behandelen of is de invulling van de lessen een eigen keuze?
  - Ja, er zijn verplichte onderwerpen, deze zijn (graag per leerjaar uitsplitsen).
  - Ja, de onderwerpen zijn een eigen keuze. Indien er onderwerpen zijn die je altijd behandelt graag per leerjaar uitsplitsen.
2. Is er een opbouw tijdens de schooljaren in de onderwerpen die aan bod komen, zo ja kan je de opbouw omschrijven?
3. Worden leerlingen beoordeeld op het vak seksuele vorming en zo ja, hoe?
4. Stel dat een leerling weinig begrijpt/slecht scoort op de toetsen van seksuele vorming, heeft dat dan consequenties? Zo ja, welke?
5. Pas je de vorm van de lessen seksuele vorming wel eens aan leerlingen met ASS aan? Zo ja hoe en waarom?
6. Pas je de inhoud van de lessen wel eens aan leerlingen met ASS aan? Zo ja, hoe en waarom?
7. Heb je het idee dat de leerlingen met ASS de lessen seksuele vorming anders ervaren dan de leerlingen zonder ASS? Zo ja, hoe?
8. Wat is je doel bij/van seksuele vorming?
9. Wat gaat er goed bij de lessen seksuele vorming?
10. Is er iets dat je zou willen veranderen bij/aan de lessen seksuele vorming?

Bijlage III   Overzicht websites voor informatie en/of materiaal seksuele vorming

Voor personen zonder ASS

<http://www.rutgersnissogroep.nl/> “Rutgers WPF zet zich in voor goede seksuele en reproductieve gezondheid en rechten. Voor ieder mens, ongeacht geslacht, (culturele) achtergrond of seksuele voorkeur.”

http://www.seksuelevorming.nl/index.php?option=com_material&Itemid=57 Op deze website zijn verschillende middelen, materialen te zien voor leerlingen vanaf 4 tot en met 18 jaar.

<http://www.ggdgezondheidsinfo.nl/dossiers.asp?regioid=1&dossierid=230> Deze website van de GGD geeft een overzicht van alle seksuele voorlichting voor jongeren.

<http://www.nvsh.nl/> Op de website van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming is allerlei informatie over seksualiteit van over de hele wereld te vinden.

Voor personen met ASS

<http://www.bosch-suykerbuyk.nl/index.asp?id=19> Website die “autisme vriendelijke sekseducatie” aanbiedt. Hier vindt men een groot aantal boeken met betrekking tot seksualiteit, bejegening en professioneel communiceren/teambuilding, tevens cursussen worden aangeboden.

<http://www.autismecentraal.com/public/workshops.asp?div=B&lang=NL&pid=17&txtSearch=seksualiteit> Website waarop cursussen en literatuur wordt aangeboden over ASS en seksualiteit.

http://www.autismeinfocentrum.nl/cat_search.html?mnu=tmain100:shome&s=1&l=nl&t=1305384551&sname=cat_search&sstr=seksualiteit&maxhits=73&slmt=10&sffst=0&styp=any&sxmtch=0&scptn=0

Biedt boeken, middelen en artikelen over seksualiteit en ASS.

<http://www.landelijknetwerkautisme.nl/index.php?pid=78> Op deze website staat een overzicht van alle opleidingscentra in Nederland waarbij cursussen met betrekking tot Autisme (en seksualiteit) gevolgd kunnen worden.

De volgende boeken bieden een programmaopzet en materiaal over sekseducatie specifiek voor personen met ASS:

Hellemans, H., Vermeulen, P., Conix, G., Lameillieure, L. de (2006). *Seks@autisme.kom*. Vlaamse Dienst Autisme, de auteurs en EPO, Gent

Hénault, I. (2006). *Aspergersyndroom & seksualiteit*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds